

3204

9(47.925)

4-59

1920

ԱՐԳԵՆ ԵՄԻՍԱԿՈՊՈՍ

1006

184

9 (47.925)

4-59

18.

ՔԱԶՆ-ՎԱՐԴԱՆ

Կենսագրոթիին

ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ՍՊԱՐԱՊԵՏ ԿՈՐՈՎԻՆ ԵՒ ԿԱՐՄԻՐՆ

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆԻ

Ե Ի

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ

ԸՍՏ ԵՂԻՇԵԻ

Ե Ի

ԱՅԼԵԻԱՅԼ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ՎՐԱՑ

Գրեց

ԲԱՐԳԻՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

հեղ. Կյուլետրյան. Բախտեղ.

1920

ՊՈՍՏՈՆ

9768

25892.4.7.

ՏՊԱՐԱՆ «ԱԶԳ»
1000 օրինակ միայն տպուած

(384)
40

2 0 Ն

ՀԱՅՈՑ ՄԵՐ ԱՍՊԵՏ ԵՒ ՍՊԱՐԱՊԵՏ
Ք Ա Ջ Ն - Վ Ա Ր Դ Ա Ն Ի
ԱՆՁԻՆ ԵՒ ԳՈՐԾԻՆ
ՆՈՒԻՐԵԱԼ ԱՅՍ ԳՐԳՈՅԿԸ ԿԸ ԶՕՆԵՄ
ԲՈԼՈՐ ԱՆՈՆՑ, ՈՐ ԿԸ ՆԵՐՇՆՁՈՒԻՆ
ԱՒԱՐԱՅՐԻ ԴԻՑԱԶՆԻՆ ԱՍՊԵՏԱԿԱՆ ՈԳԻՔՆ,
ԱՆՈՐ ԱՐԻԱԿԱՆ ՈՒ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳՐԷՆ,
ԵՒ
ԿԸ ԾԱՌԱՅԵՆ ԻՐԵՆՑ ԱԶԳԻՆ
Մ Ա Ք Ո Ւ Ր Ա Ն Ջ Ն Ո Ւ Ի Ր Ո Ւ Թ Ե Ա Մ Բ,
ԱՍՊԵՏԱԿԱՆ ՎԵՀԱՆՁՆՈՒԹԵԱՄԲ,
ԵՒ
ԾԱՌԱՅՈՒԹԵԱՆ ԲԱՐՁՐ ԳԻՏԱԿՑՈՒԹԵԱՄԲ,
ԱՐԱՐԱՏԷՆ ՄԻՆՁԵՒ ՏԱԻՐՈՍ
ԵՒ
ՄԵՐ ԲՆԱՇԽԱՐՀԷՆ ՀԵՌԻ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐՈՒ ՄԷՋ:
ԲԱԲԳԷՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

2004

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Զ Օ Ն

ՇԱՐԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՆԱՆՅ (Արիացեալք)

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

ՔԱՋՆՎԱՐԴԱՆԻՆ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ՅԱԶԿԵՐՏ

Բ. Ի ԱՌՋԵԻ ԵՒ ԻՐ ԽՈՐՀՐԴԱՒՈՐ ՈՒԽՏԸ

ՎԱՐԴԱՆԻՆ ԾԱԳՈՒՄԸ (Մամիկոնեամբ)

ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆՅ ԿԱԼՈՒԱԾՆԵՐԸ

ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆՅ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

ՎԱՐԴԱՆԻՆ ԾՆՈՒՆԴԸ

ՎԱՐԴԱՆԻՆ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԱՅ ԶԻՆՈՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆՔ

ՎԱՐԴԱՆ՝ ՍՏՐԱՏԵԼԱՏ

ՍՊԱՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

ՎԱՐԴԱՆԻՆ ԱՌԱՋՆԱՅՈՒՄԸ ՄՈԿԱՅ ԼԵՌՆԵ-
ՐՈՒՆ ՄԷՋ

ՎԱՐԴԱՆԻՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԸ

ՎԱՐԴԱՆԻՆ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՒԱՐԱՅՐԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

ՎԱՐԴԱՆԻՆ ԱՐԺԱՆԻՔԸ

ԶՈՒԳԱԿՇԻՌ ՔԱՋՆՎԱՐԴԱՆԻ ԵՒ ՎԱՏՆ ՎԱՍԱԿԻ

ՎԱՐԴԱՆԱՆՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԸՍՏ ԵՂԻՇԷԻ

ՆԱԽԵՐԳԱՆՔ

ԱՌԱՋԻՆ ՅԵՂԱՆԱԿ

ԵՐԿՐՈՐԴ »

ԵՐՐՈՐԴ »

ԶՈՐՐՈՐԴ »

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ »

ԷՂ

Ա—Զ

1

3

8

10

16

18

19

22

26

31

32

37

39

50

53

56

58

60

62

65

68

70

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ՅԵՂԱՆԱԿ	74
ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ »	78
ՈՒԹԵՐՈՐԴ »	88
ԴԱՐՁԵԱԼ ՎԱՍՆ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ ԱՇԱԿԵՐՏԱՅ ՆՈՅՈՒՆՑ	94
ԱՆՈՒԱՆԻ ՆԱԽԱՐԱՐԱՅՆ ՈՐՔ ԿԱՄՕՔ ԵՒ ՅՕԺԱ- ՐՈՒԹԵԱՄԲ, ՎԱՍՆ ՍԻՐՈՅՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ Ե- ՏՈՒՆ ԶԱՆՁԻՆՍ Ի ԿԱՊԱՆՍ ԱՐՔՈՒՆԻ	98
ՏԻԿՆԱՅՔ ՓԱՓԿԱՍՈՒՆԻ ԷԱՅՈՅ ԱՇԽԱՐՀԻՆ	104
ԴԱՍԵՐ ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ԵՒ ՎԱՀԱՆԵԱՆՑ ՊԱՏԵ- ՐԱԶՄՆԵՐԷՆ	109
ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ (ՆՈՐ ՏԵՍԱՔԻՆՆԵՐ)	137
ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ՏԵՂԸ	150
ԹԱՆԿԱԳԻՆ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՄԸ	156

ԿԱՐԵՒՈՐ ՈՒՂՆԵԼԻՔՆԵՐ

Էջ 32, Ծանօթութեան առաջին երկու տողերը
ուղղել այսպէս.

— Աւելի միշտ է ըսել, Արտաշէսի գահագրկու-
քեմէն երեք չորս տարի ետքը, 431-32ին, եւլն.:

Էջ 57, տող 11, «Վասակ, արիացած է»-ի տեղ պի-
տի ըլլայ՝ «Վարդան արիացած է»:

ՇԱՐԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ

Ս Տ Ե Ղ Ի

ԴԿ.

Արիացեալք առ հակառակսն, քաջութեամբ առ-
նուլ ըզվրէժ խաբէութեան. հանաքեղք՝ ի հատու-
ցումըն դաւանացն զամբարըշտացն արդարադատ
չափըմամբ. *Զօրականք յաղթողք, պըսակեալք ի Գրիստոսէ:*

Փոխանակեալք զունայնութիւնս ընդ մըշմարիտ
յուսոյ անմահութեանն. փափաքանաց ձեռոց առիք
ըզկատարումն, մաքրիլ արեամբ յաղտոյ մեղաց տըղ-
մոյ. *Զօրականք յաղթողք, պըսակեալք ի Գրիստոսէ:*

Հայցեցէ՛ք զխաղաղութիւն, մըշմարիտ վըկայք
Սըրբոյ Երրորդութեան, մեղելոցն յանօրինաց բըռ-
նութեմէ. զի ցընծասցուք յաղթանակաւ մարտի ձե-
րոյ. *Զօրականք յաղթողք, պըսակեալք ի Գրիստոսէ:*

Բարձրագույն Թագավոր
1920

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

ՎԱՐԴԱՆԱՆՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ մեր Ազգային Պատմութեան այն դրուագներէն է, որոնց պէտք է որ լա՛ւ ծանօթանայ Հայ ժողովուրդը:

Այս գրքոյկը գրուած է, որպէս զի այդ ծանօթութիւնը ճշգրիտ ու հարագատ կերպով մատչելի ըլլայ մեր ժողովուրդին:

Ստոյգ է որ Վարդանանց Պատերազմէն առին մեր Ազգը հազար տեսակ պատերազմներու մէջ մտաւ ելաւ իր գոյութիւնը պահպանելու համար. ստոյգ է որ 451-էն մինչեւ 1920, հազար չորս հարիւր վաթսուն ինը տարիներու ընթացքին՝ մեր ժողովուրդին մտածելու, գործելու կերպերն ու պայմանները նոյն չմնացին. ստոյգ է որ 1895-էն ի վեր մա՛նաւանդ մեր ժողովուրդը անցաւ քաղաքական այնպիսի տագնապներէ, որոնք նախընթաց չունին. ստոյգ է որ այդ տագնապներուն եւ հալածանքներուն մէջ մեր ազգը ծնաւ բազմաթիւ *հոր* Վարդաններ, *հոր* Վահաններ, *հոր* Ղեւոնդ երէցներ, *հոր* Սահակ Ռշտունիներ, ինչպէս նաեւ *հոր հոր* Վասակներ եւ Գրիգորներ. վերջապէս ստոյգ է, որ այս բոլոր նորագոյն դէպքեր եւ իրողութիւններ սիրտ չեն բռնուր մեր ներսը, որ մոռնամք ներկայ անողոք իրականութիւնը եւ ելլենք զբաղինք շա՛տ հին անցեալի մը պատմութիւններով...: — Եւ սակայն, ստոյգ է նաեւ որ մենք ուզենք չուզենք, Վարդանանց Պատերազմն է, որ կ'արձանանայ շքեղ կոթողի մը պէս մեր ազգային բոլոր տագնապներուն, բոլոր հալածանքներուն, բոլոր

հաջագործութիւններուն, բոլոր ինքնապաշտպանութեան շարժումներուն եւ բոլոր ազատագրական պատմութիւններուն սկիզբն ու գլուխը:

Եւ ամէն տարի, երբ Սրբոց Վարդանանց Զօրավարաց Տօնը կու գայ, Հայ ժողովուրդը կը խանդավառի. — որովհետեւ մեր ազգային ողջմտութեան, մեր ազգային ազատ գոյութեան գիտակցութեան տօնին դարադարձն է որ կու գայ:

Ամերիկայի Հայոց մէջ կա՛ն այնպիսիներ, որ կը մոլորին Վարդանանց Պատմութեան մէջ, եւ գրչով ու խօսքով կ'եղծեն այդ ազգային, այդ հայացի շարժման պատմական նկարագրին ամէնէն բնիկ եւ ամէնէն գեղեցիկ գիծերը, և այսպէս՝ անհաւելի մեղքեր կը գործեն ընդդէմ պատմական ճշմարտութեան:

Եւ 1914 Հոկտ. 22-ին ռուս դրի Նոր Աշխարհիս հողին վրայ, եւ այդ քուականէն ի վեր ամէն տարի, Վարդանանց Տօնին առթիւ, բան մը գրեցի քերթերու մէջ եւ խօսեցայ բեմերու վրայ, երկու որոշ նպատակով. նախ՝ ներկայացընել այդ իրողութիւնը ինչպէս որ է պատմութեան մէջ, եւ յետոյ՝ Վարդանանց ոգւով տոգորել մեր ժողովուրդը:

Շատ ուրախալի երեւոյթ մըն է արդարեւ, որ Ամերիկայի Հայութեան մէջ կա՛ն հետաքրքիրներ, որոնք կը փափաքին ո՛չ միայն լաւ սորվիլ Վարդանանց Պատերազմին պատմութիւնը, այլ նաեւ կը հիանան Քաջն-Վարդանի ասպետական վեհանձնութեան, արիական հայրենասիրութեան եւ հաւատարմութեան քրիստոնէութեան վրայ, եւ կ'ուզեն որ այդ ոգւով ու նկարագրով դաստիարակուի Հայութիւնը:

Այս տարի, 1920, Շիֆաօ էի, երբ վրայ հասաւ Վարդանանց Տօնը: Հոյլ մը բարեկամներ առաջար-

կեցին ինձ, որ դասախօսութիւն մը ընեմ այդ առթիւ: Ընդունեցի առաջարկը եւ այդ նպատակով պատրաստեցի Քաջն-Վարդանի կենսագրութիւնը եւ կարդացի զայն՝ Փետր. 16, ԲՇ. գիշեր անոնց ընտիր հաւաքոյթին առջեւ:

Շատ բան գրուած է խօսուած է Վարդանանց Պատերազմին վրայ. բայց այդ պատերազմի Սպարապետին կեանքը անծանօթ է առհասարակ, եւ շատեր ու շատեր Աւարայրի պատերազմով միայն կը նանչնան Մամիկոնեան Զօրավարը: Մինչ այս մեծ եւ նորահրաշ Զինուորը՝ բարձր կրթութեամբ օժտուած եւ հոյակապ գործունէութեամբ փառաւորուած վաթսուն գարուններու ժպիտներով ու քերթութեամբ կը զուարթանայ Տղմուտի ավերուած մօտ, ի նիւս ներմակ եւ օդապարիկ երիվարին:

Այդ կենսագրութիւնը հետզհետէ կարդացի նաեւ Ուստր, Փետր. 29, Կիր. գիշեր՝ հրապարակային ժողովի մը մէջ, եւ Մարտ 16, ԳՇ. գիշեր, Պոստոն, դարձեալ ընտիր հաւաքոյթի մը առջեւ, որոնց երկուքն ալ սարքուած էին ի յիշատակ Սրբոց Վարդանանց Զօրավարաց, եւ Քաջն-Վարդանի կեանքին վրայ սփռուած այս լոյսեր այնքան հաճելի եւ կրթիչ տպաւորութիւն մը ըրին ունկնդիրներու վրայ, որ նոյն իսկ անոնց բաղձանքով որոշեցինք հրատարակել զայն եւ մատչելի ընել ժողովրդեան:

Եւ 1908-ին հրատարակած եմ քննական ուսումնասիրութիւն մը ԵՂԻՇԷԻ Վարդանանց Պատերազմի Պատմութեան վրայ, որ զուտ բանասիրական ու պատմագիտական գործ մըն է, գրուած մասնագէտներու համար:

Եւ ասիկա կը նշանակէ, որ մեր նախնիք Արտաշատու ժողովէն (449), ուր պաշտօնապէս յայտաբարուեցաւ Վարդանանց դիմադրութիւնը, մինչեւ ՆՈՒԱՐՍԱԿԻ դաշինքը, *Երեսուն Հինգ* տարի խնդիր եւ կռիւ ունեցան Պարսից հետ, մինչեւ որ յաջողութեամբ ձեռք բերին ազգային ինքնօրինութեան իրաւունքը(*):

Ազգային իրաւանց հասկըցողութեան եւ ատոնց պաշտպանութեան մէջ ի յայտ եկող ներդաշնակութիւնը, կռիւներու մէջ տիրող յարատեւ ոգին, ազգային փառաւոր աւանդութեանց հանդէպ ցոյց տրուած նախանձախնդրութիւնը, եւ միշտ սակաւաթիւ հաւատարիմներու վնոդական եւ աննկուն արտայայտութիւնը այնպիսի իրողութիւններ են՝ վարդանանց եւ Վահանեանց շարժումներուն մէջ, որոնց այսօր ալ պէտք ունի մեր Ազգը՝ այսօրան աննրկաբազրեղի Զոհողութիւններէ ետքը...:

Բ. Ե.

Ուօթըրթատուն, 1920 Յուլիս 1, ԵՇ:

Ի Տօնի Սրբոց Թարգմանչացն Մերոց

Սահակայ եւ Մեսրոպայ

(*) Վահանեանց շարժումներու մասին առանձինն ուշադրութիւն դարձնելու համար, իմ ընթերցողներուն կը յանձնարարեմ հմտօրէն գրուած եւ դիրամատչելի գրքոյ մը. — ՎԱՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ, *Հայրենեաց Ազատարար*, կեանք եւ Գործունէութիւն, Պատմական եւ Աշխարհագրական Ծանօթութիւններ. Գրեց Վ. Մ. Քիրճեան. 1917. Տպ. Ներսիս, Նիւ Եորք: Գին՝ 50 սէնթ:

ՔԱԶՆ-ՎԱՐԴԱՆԻՆ

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ՅԱԶԿԵՐՏ Բ. Ի

ԱՌՋԵՒ ԵՒ ԻՐ ԽՈՐՀՐԴԱՒՈՐ ՈՒՅՏԸ

— «Զիմոց զնախնեացն զհպատակութիւն եւ զվաստակ՝ զոր յայս Դուրս եւ առ Զեր Թագաւորութիւնդ արարեալ է, ի ժամանակէ յարմէհետէ կարգեալ եմք ի ձեր ծառայութիւնդ, դուք ամենեքեան քաջագոյն զիտէք. եւ ինձ ոչ է պիտոյ յաղագս այդպիսի իրաց մի ըստ միոգէ տեղեկացուցանել զձեզ, զոր ստուգագոյն առաւել նամաչէք քան զիս:

«Իսկ ես, քէպէտ և շատ նուաղ եմ քան զիմ նախնիսն, սակայն ո՛րչափ կարն էր յիս, եղեալ էր ի մտի արդար վաստակօք հանել զմիտս ձեր. եւ ուր հասեալ էի ի գործ ի ձեր հրամանէ, տեսեալ էր զօրագլխաց ձերոց եւ իմ ընկերաց՝ ըստ իմ ուժոյ միամտութեամբ զիմ զգործն եւ զվաստակն:

«ԲԱՅՑ ԱՐԴ ՅԱՅՍՄՀԵՏԷ ԱՅՍՊԷՍ ԿԱՄԲ ԵՆ, ԶԱՆԱՄ ԶԻ ԹԷ ՅԱՅԺՄ ԳՈՐԾԵԱԼ ԻՆՉ ԻՑԷ՝ ԵՒ ՈՉ ԱՐԺԱՆԻ ԱՆՈՒԱՆ ԿԱՄ ԳՈՎՈՒԹԵԱՆ, ՅԱՅՍՄՀԵՏԷ ՀՆԱՐԻՄ ԱՄԵՆԱՅՆ ԶՕՐՈՒԹԵԱՄԲ ԵՒ ՈՒԺՈՎ՝ ՕԳՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՄԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ՝ ԳՈՐԾԵԼ ԳՈՐԾ ԱՅՆՊԷՍԻ, ԶՈՐ ՈՉ ՄԻԱՅՆ ԱՌԱՋԻ ԶԵՐ ԱՐԵԱՅ, ԱՅԼ ԵՒ Ի ԿԱՅՍԵՐ ԴՐԱՆՆ ԵՒ ՅԱՅԼ ԱԶԳՍ ՊԱՏՄԵՍՅԻ ՀԱՄԲԱԻՆ ԱՅՆ ՄԻՆՉԵՒ ԵՑԱՒԻՏԵԱՆ» (Ղ. ՓԱՐՊ. Էջ 175-76):

ՔԱՋՆ - ՎԱՐԴԱՆ

ՎԱՐԴԱՆԻՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

(ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆՔ)

ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ Տոհմին չառաւիղն է Քաջն
Վարդան :

Եւ կ'արժէ որ Քաջն Վարդանը ճանչնա-
լէ յառաջ, ճանչնանք Մամիկոնեանները, գիտնալու
համար թէ ի՞նչպիսի տոհմէ մը սերած է Աւարայրի
Դիւցազնը :

Մեր ազգային պատմագիրներ(1) կ'աւանդեն,
թէ Մամիկոնեանք բնիկ ձենացի են, քաջատոհմիկ,
թագաւորական տոհմէ, եւ իրենց նախնին Մամգուն
(ըստ Խորենացոյ), ձենաց աշխարհէն եկած հաս-
տատուած է ի Հայաստան, ներքին խռովութեան մը
հետեւանքով :

Խորենացի չատ հետաքրքրական տեղեկութիւն-
ներ կուտայ ձեռաց վրայ, եւ ճարտարօրէն ալ կը
նկարագրէ ձեռաց աշխարհին բնական ճոխութիւն-
ները : — Այդ տեղեկութեանց համաձայն՝ ձենք մօ-
տաւոր են Հայաստանի սահմաններուն, արեւելեան
հիւսիսային կողմէն, եւ իրենց աշխարհն ալ առաջին

(1) Փ. Բուզանդ, Մովսէս Խորենացի, Սեբէոս :

Վասն զի, եթէ այդ նկարագրութիւնը պատշաճ էր իսկ Զինաստանի, իորենացիին հակասութեան մէջ ինկած պիտի ըլլար ինքնին, երբ մէկ կողմէն ձենաց

(1) Տե՛ս ԱՆԱՀԻՏ, Ժ. Տաթի, 1908, Բիւ 1-4. Է՛ւ ՏԱԻՐՈՍ
1918, էջ 172-74:

Մոնիթրեան ցեղին, և շատ կը նմանին Սիպերիոյ արդի ժողովրդեան՝ իրենց սովորութիւններով և իրենց բնախօսական երեւոյթներով: Ըստ Չամչեանի՝ Սկիւթացիք եւ Թաթարք նոյն են ծագումով, բայց կը բաժնուին բազում ցեղերու եւ թագաւորութեանց (Գ. էջ 197, 418, 419, եւյլն.):

Արդ՝ Մամիկոնեանք դարձեալ իրենց արիական ցեղի յատուկ անուններով եւ հայացի նկարագրով ինչպէս որ ժխտեցին չինական դաղթի մը երեւոյթը, նոյնպէս կը ժխտեն սկիւթական (Մոնկոլ կամ Թաթար) ծագման մը վարկածն ալ:

Մեզ համար պարզ եւ բաւական դոհացուցիչ են Խորենացւոյն տուած տեղեկութիւնները ձեռնաց եւ ձեռնաց աշխարհի մասին, Հայաստանի արեւելեան հիւսիսային կողմերը, մօտաւոր սահմաններու վրայ:

Դժբախտաբար պատմութիւնը զլացեր է մեզ լրացուցիչ տեղեկութիւններ ձեռնաց շուրջ, եւ այս պատճառաւ անկարելի է ճշգրտել անոնց երկրին բուն դիրքն ու սահմանները:

Ստուգիւ, պատմութեան համար դժբախտութիւն մըն է այս, եւ այս դժբախտութիւնը արդիւնք է այն մեծ յեղափոխութիւններուն, որոնք, դարեւրու ընթացքին, վերիվայր չըջեցին Կովկասեան բուրբ ցեղերը, որոնցմէ ոմանք բնաջինջ եղան իսպառ. ոմանք իրարու խառնուեցան ու ձուլուեցան:

Եւ այս ջնջումներու եւ փոփոխութեանց մէջ դժուար է ուրուագծել հին ազգաց պատմութիւնը եւ անոնց բնաշխարհներուն տեղադիրը:

Իսկ այս դժուարութեանց մէջ դարձեալ Խորենացւոյն սուղ տեղեկութիւններն են, որ քիչ մը լոյս կը նշողեն Մամիկոնեան նախարարութեան սկզբնա-

ւորութեան վրայ՝ Հայաստանի մէջ, առանց խառնելու եւ խառնել տալու մեզ այդ քաջատոհմիկ եւ ազնուական տոհմին արիւնը Չինական կամ Մոնկոլեան ցեղերու արեան հետ:

Եւ հետեւելով Խորենացւոյն, կը տեսնենք, որ ձեռնաց թագաւորական ցեղէն Մամիկոն անուն նախարար մը, քաղաքական պատճառներով, կը թողու իր բնաշխարհը, եւ տնով տեղով փախստեայ կ'իյնայ նախ Պարսկաստան, եւ յետոյ՝ Հայաստան, Տրդատի ատեն, եւ մեծ ընդունելութիւն կը դռնէ Հայոց սէգ թագաւորէն:

Տրդատին դէմ նախարարական ներքին դաւադրութիւններ կային այդ պահուն, եւ Տարծնի մէջ (Մշոյ աշխարհ) Սլկունեաց Նախարարութիւնը պարզած էր ապստամբութեան դրօշը՝ իր բերդին, հռչակաւոր Ողական ամրոցի վրայ:

Մամիկոն շատ հաւատարիմ կ'ըլլայ Տրդատին, և լաւ կազմուած ծրագրի մը համաձայն, օր մըն ալ կը հեռանայ Տրդատի քովէն, իրրեւ թէ թշնամութեամբ, եւ կ'անցնի Սլկունեաց կողմը, առանց տեղի տալու ոեւէ կասկածի:

Քիչ յետոյ, երբ Մամիկոն կը դրաւ Սլկունեաց բացարձակ վստահութիւնը, կը դործադրէ իր ծրագիրը. այսինքն՝ սրէ կ'անցընէ ապստամբութեան պարագլուխները եւ բնաջինջ կ'ընէ Սլկունեանց Նախարարութիւնը:

Տրդատ, վարձատրելու համար Մամիկոնի հաւատարմութիւնն ու քաջագործութիւնը, անոր կը պարգեւէ Ողական ամրոցը եւ Սլկունի Նախարարութեան բոլոր կալուածներն ու իրաւունքները: Եւ այս կերպով ձեռնադն Մամիկոնի ցեղը, այսինքն՝ Մա-

միկոնեանք, տէր կ'ըլլան Տարօնին կամ Մշոյ աշխարհին, եւ իրենց աւանդական հաւատարմութեամբ եւ քաջութեամբ կը ծառայեն իրենց նոր հայրենիքին:

ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆՑ ԿԱԼՈՒԱԾՆԵՐԸ

ՏԱՐՕՆ սի'րտն է Հայաստանին: Հեթանոս Հայաստանի պարծանքն է Տարօն, իր համբաւաւոր մեհեաններով՝ Աշտիշատէն մինչեւ Քարքէ: Քրիստոնեայ Հայաստանի ալ փառքն եղաւ Տարօն՝ իր եկեղեցիներով, Աշտիշատէն մինչեւ Ս. Կարապետ: Տարօն եղաւ Հայ զինուորութեան հայրենիքը: Տարօն եղաւ Հայ քաղաքակրթութեան օրրանը: Հայ գրականութեան ոսկեղարը կերտուեցաւ Տարօնի մէջ: Տարօնցի են Ս. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ, եւ Տարօնի հայերէնն է, որ եղաւ հայերէն Ստուածաշնչի լեզուն:

Բայց միայն Տարօն կամ Մշոյ աշխարհ չէր Մամիկոնեանց սեփականութիւնը:

Տայոց աշխարհն ալ Մամիկոնեանց սեփականութիւնն էր վաղեմի ժամանակներէ իվեր, եւ նոյն իսկ կարելի է ըսել, թէ Մամիկոնեանք Տարօնէն յառաջ տէրն էին Տայոց:

Տայք՝ հին Հայաստանի հնգետաւան Նահանգներէն կամ Աշխարհներէն ԺԴ.րդն է, որ ունէր ութը Գաւառներ:

Տայոց աշխարհը կը համապատասխանէ Սեւ Ծովու եզերաց վրայ այն երկրին, որ մէկ կողմէն կ'ընդգրկէ Տրապիզոնի նահանգին մէկ մասը, միւս կողմէն կը հասնի մինչեւ Պարթւոյն: Իսկ ներքին կողմէն

Բաբերդի (Պայպուրդ) եւ Օլթիի (նախնեաց Ուխտիք) գաւառները:

Պոնտոսի Ճանիւս (Ճանիք) կամ խաղտիք մասը, Պարխար լեռները(1) ճորոխ գետը՝ Տայոց աշխարհին մէջ են:

Եւ Տայք նշանաւոր էր իր անմատչելի լեռներով, ձորերով, եւ մա'նաւանդ իր թանձրախիտ անտառներով, այնպէս որ Եղիշէ, անլոյս կ'անուանէ խաղտեաց երկիրը:

Այդ ամուր եւ անմատչելի բարձունքներու վրայ շինուած էին Ախանի կամ Էրախանի Բերդը, եւ ուրիշ ամրոցներ, ուր կ'ապաստանէին Մամիկոնեանք ի հարկին, եւ պատերազմի ատեն հո'ն կը պահէին իրենց ընտանիքները:

Մամիկոնեանք ունէին նաեւ ուրիշ կալուածներ Այրարատի եւ Գուգուրաց մէջ:

Բայց իրենց գործունէութեան մէջ նշանաւոր են Տարօն եւ Տայք, երկուքն ալ, անմատչելի իրենց լեռնոտութեամբ, եւ այդ լեռներու վրայ է որ պահեցին իրենց ազատութիւնը, արծիւներու պէս:

Մամիկոնեանք կարող եղան դարերով պահել իրենց գոյութիւնը Սասնոյ լեռներուն մէջ:

Մինչեւ ԺԳ.րդ դար, մեր ազգային պատմութիւնը արձանագրած է Մամիկոնեան տոհմին քաջագործութիւնները:

(1) Պարխար լեռինք, ըստ Ալիշանի, հիւսիսային արեւմուտէն Համշէնը եւ հարաւային արեւմուտէն ալ Կիրմիստանը կը գատեն իրարմէ: Իսկ այս վերջին մասը Կիւրծխտան ըսուած է, երբեմն վրաց ձեռքին տակ ըլլալուն համար: (Տեղագիր Հայոց Մեծաց, 39):

ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆՑ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ տոհմին նկարագրին է ծառայութիւն հայրենեաց՝ բացարձակ հաւատարմութեամբ. ասպետական, անպարտելի քաջութիւն, եւ մեռնիլ պատերազմի դաշտին վրայ:

Այս նկարագիրը չեղծուեցաւ Մամիկոնեանց վերայ, հակառակ այն քանի մը անարժաններու, որոնք խոտորեցան Մամիկոնեան տոհմին փառաւոր աւանդութենէն:

Մամիկոնեան քաջերէն արիասիրտն Վաչէ, երբ մեռաւ պատերազմի դաշտին վրայ, հայրենիքի ազատութեան համար, Վրթանէս Կաթողիկոս, ի յիշատակ անոր մեծամեծ ծառայութեանց, տարեկան տօն հաստատեց(1), եւ սրբոց կարգը դասեց զայն (Փ. Բուզ. Գ. Ժա.):

Եւ այս կանոնը մնաց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ մէջ, եւ հայրենիքի համար արիւն թափողներու տօներ հաստատուեցան:

Արտաւազդ եւ Վասակ Մամիկոնեաններն էին, որ Ռշտունի եւ Արծրունի նախարարութեանց անճիւղման պահուն ազատեցին երկու մանչ մանուկներ, մին՝ Մեհընդակ Ռշտունիի որդին՝ Տաճատ, իսկ միւսը՝ Վաչէ Արծրունիի որդի Շաւասպ, եւ պահեցին, մեծցուցին զանոնք իրենց Տայոց աշխարհի էրախանի բերդին մէջ (Փ. Բուզ. Գ. Ժբ.):

Սպարապետ Վասակ Մամիկոնեան՝ Արշակ Թագաւորի հետ հիւր էր Տիղրոն, Շապուհի արքունեաց մէջ:

(1) Վաչէ Զօրավարին տօնը, յայտնի չէ Բէ Ի՛նչ պատճառաւ, դժբախտաբար խափանուած է:

Արշակ օր մը փափաքեցաւ այցելել արքունի ախոռ եւ տեսնել Շապուհին ձիերը:

Ախոռապետը ո՛չ միայն չմեծարեց Հայոց Թագաւորը, այլ ընդհակառակն ծաղրել ուղեց զայն, ըսելով պարսկերէն,

— Է՛ այծերու (Հայոց) Թագաւոր, եկուր նստէ սա՛ խոտերու խուրձին վրայ(1):

Վասակ, որ Արշակին քովն էր, չհանդուրժեց այս նախատինքին եւ իր կեանքը վտանգելով, քաջեց իր սուրը եւ հոն սատկեցուց ախոռապետը (Փ. Բուզ. Գ. Ժգ.):

Մուշեղ Մամիկոնեան, որ Քաջն Վարդանի նախատիպարն է, երբ մէկ կողմէն այնքան խստիւ կը պատժէր Հայ ուխտադրութներն եւ ուրացեալները, միւս կողմէն մեծ խնամքով կը պահէր Շապուհին գերուած կանանոցը, եւ զայն պատուով կը զրկէր անոր:

Շապուհ այնքան զգածուեցաւ Մուշեղ Զօրավարի այն ասպետական ընթացքէն, որ իր գինիի դաւաթին վրայ քանդակել տուաւ Հայոց ձերմակաձի Սպարապետին պատկերը, եւ ամէն անգամ, որ դաւաթը ձեռք կ'առնէր, Մուշեղի կենաց կը պարպէր զայն, ըսելով. — «Ձերմակաձին գինի արբցէ», (Փ. Բուզ. Ե. Բ.):

Մուշեղ Զօրավար պատերազմի մը մէջ բռնեց Աղուանից Ուռնայր Թագաւորը:

(1) Արշակ շատ մագոս էր մարմնով, եւ առ հասարակ Հայեր Բաւամագ եմ: Ախոռապետը հաւանաբար այդ նախատինքը յանդգնեցաւ ընել, ակնարկել ուզելով Արշակին Բաւամագութեամբ:

Մուշեղ ըսաւ անոր՝ թէ եւ բռնեցի քեզ, բայց պիտի չըսալաննեմ, որովհետեւ թագաւոր մըն ես, եւ թեթեւ պատիժով մը թող տուաւ որ փախչի երթայ իր երկիրը:

Եւ երբ ասոր համար Մուշեղ ամբաստանուեցաւ Պապ թագաւորին առջեւ, եւ Պապ բացատրութիւն պահանջեց քաջ Զօրավարէն, սա՛ ըսաւ.

Ես սպաննեցի իմ աստիճանակիցներս, բայց Ուռնայր թագաւոր մըն էր, եւ ես չէի կրնար ձեռք երկնցնել թագաւոր մարդուն: Ան աստիճանակից է քեզ, եթէ կ'ողէիր անոր մահը, պէտք էր որ դուն սպաննէիր զայն պատերազմի մէջ: Եթէ ասոր համար կ'ողբես սպաննել զիս, սպաննէ՛ (Փ. Բուզ. Ե. Դ):

Վերջապէս Մուշեղ զոհ գնաց զաւաճանութեան մը՝ Վարազդատ թագաւորի պալատան մէջ, երբ նոյն դիւրահաւան թագաւորին հրամանաւ բռնուեցաւ: Բայց ի՞նչ բռնուիլ. — տասուերկու հոսիկ մարդիկ, վեցը մէկ թեւէն եւ վեցը միւս թեւէն բռնեցին եւ զօրով կրցան ոլորել զանոնք, եւ այդպէս վատարար կտրեցին այս անխոցելի Քաջին գլուխը:

Մեծ Զինուորը հազիւ ատեն ունեցաւ Վարազդատին երեսն ի վեր բողոքելու սա՛ խօսքերով:

— Միթէ ա՞յս է իմ ծառայութեանց, իմ թափած արիւն քրտինքին հատուցումը:

Բայց այս մահը ձեռք վրայ հանդիպելու էր ինձ... (Փ. Բուզ. Ե. Լե.):

Մանուէլ Մամիկոնեան, որու սպարապետութեան ատեն Հայաստան կատարեալ խաղաղութիւն վայելեց, երբ ստիպուեցաւ վերոյիշեալ դեռատի, յաւակնոտ եւ անփորձ Վարազդատին դէմ պատերազ-

միլ, Վարազդատ տկարացաւ կռուին մէջ, եւ Մանուէլ Զօրավարին երկու զաւակները, Հմայեակ եւ Արտաշէս, յարձակեցան անոր վրայ եւ պիտի սպաննէին զայն, եթէ Մանուէլ չպոռար եւ չարդիւնէր:

«Ա՛յ, մի՛ լինիք տիրասպանութեամբ»:

Մանուէլ սապէս ըրաւ իր կտակը մահուան մահ՝ ձին մէջ, իր խօսքերը ուղղելով իր որդւոյն եւ յաջորդին Արտաշիւր Մամիկոնեանի.

— Հնազանդ, հպատակ եղիր Արշակ թագաւորին. անկեղծօրէն ջանա՛ եւ ծառայէ, եւ անձդ զոհէ Հայոց աշխարհին, ինչպէս որ մտադիւր զոհեցին նախնիքդ: Վասն զի Աստուծոյ առջեւ Արդարութիւն է այդ. երբ այդ կերպով կը ծառայէ՞ Աստուած ձեռքէ չթողուր ձեզ:

Քաջի անուն թողէք երկրի վրայ. իսկ Երկինքին ընծայեցէք Արդարութիւնը:

Մահէն մի՛ վախնաք ամենեւին, այլ ձեր յոյսը դրէք Անոր վրայ, որ ամէն բանի ստեղծիչն է եւ հաստիչը:

Նենգութիւնը, պղծութիւնը, չարութիւնը մեր թեցէ՛ք ձեզմէ:

Սրբութեամբ եւ անկեղծութեամբ պաշտեցէք զՏէր Աստուած, եւ «համարձակութեամբ մեռարուք» աստուածապաշտ Հայաստանի վրայ. վասն զի Եկեղեցւոյ եւ անոր Ուխտին, ինչպէս նաեւ մեր երկրի բնիկ տէր Արշակունիներու համար մեռնիլ՝ Աստուծոյ համար մեռնիլ է:

Պատմիչը աւելի յառաջ տանելով Մանուէլ Սպարապետին վերջին վայրկեաններուն նկարագրութիւնը, կ'ըսէ.

— Մանուէլ բոլորովին մերկացաւ անկողնի մէջ,

եւ ցոյց տուաւ իր մարմինը, որուն վրայ ողջ խայծ մը չէր մնացած. — պատերազմի խոցերով եւ սպիւններով ծածկուած էր բոլորովին:

Հսկայ Զօրավարը լկտաւ լալ եւ ըսել. — Մանկութենէս ի վեր պատերազմներու մէջ սնայ, եւ այս բոլոր վէրքերը առի մեծ մեծ քաջութիւններով:

Երանի՛ր թէ այս մահը պատերազմի մէջ հասնէր ինձ եւ այսպէս՝ անասունի պէս չմեռնէի: Այո՛, երանի՛ր թէ պատերազմելով մեռնէի հայրենիքի վերայ, Հայոց աշխարհին բնիկ տէր Արշակունիներու վրայ, մեր կիներու եւ զաւակներու վրայ, աստուածապաշտ մարդոց վրայ, եղբայրութեան, ընկերութեան եւ մտերիմ բարեկամութեան վրայ: Բայց ի՞նչ օգուտ, «Քէպէտ շատ գանձնս յանդուգն վարեցի, գլատքար մահս մահնացս եհաս ինձ մեռանել»:

— «Ի պատերազմի ի մահուանէ մի՛ երկնչիք, ուր ես չմեռայ. դի առանց Աստուծոյ ինչ ոչ լինի» (Փ. Բուզ. Ե. Խդ.):

Կրօնական այս մաքուր եւ ազնուական ոգին սքանչելի է:

Մամիկոնեանք նշանաւոր եղան իրենց քրիստոնէական կեանքով, իրենց կենդանի գործունէութեամբ, եւ իրենց բարեպաշտ ու երկիւղած արտայայտութիւններով:

Ասպետական քաջագործութեանց այսպէս դրուազներով յօրինուած է Մամիկոնեանց պատմութիւնը:

Եւ այդ քաջագործութիւններէն յառաջ բերուած քանի մը օրինակներով կ'ուզեմ ցոյց տալ, թէ Քաջն՝ Վարդան սերած է Տոհմէ մը, որուն պանծալի աւան՝

դուրիւնները աւելի եւս փառաւորութեան նոյն ինքն Վարդանի եւ իր եղբորորդւոյն Վահանի շարժումներով, ինչպէս որ պիտի տեսնենք:

Մամիկոնեանք, ըստ Մեսրոպ Երիցու տեղեկութեան, Մեծն Ներսէսի ատեն խնամութեամբ պատուաստութեան Լուսաւորչի սերունդին, եւ այս կերպով աւելի եւս ուշադրաւ եղան իրենց քաջագործութիւնները՝ ազգային եւ կրօնական իրաւունքներու պաշտպանութեան մէջ:

Արեան խնամութիւնը ազնուացաւ եւ գեղեցկացաւ զաղափարի եւ սկզբունքի նոյնութեամբ եւ համագործակցութեամբ ալ:

Քաջ-Վարդանին ծնողքը, ինչպէս նաեւ նոյն ինքն Վարդան եւ իր եղբայրները, զարգացան եւ ուռճացան Սահակ-Մեսրոպեան շրջանին ներշնչումներով, եւ վայելեցին Հայ դպրութեան ոսկեգարեան գեղեցկութիւնները իրենց կրթութեան եւ դաստիարակութեան մէջ, եւ անոնք՝ այս բոլոր թանկագին առաւելութիւնները եւ առանձնաշնորհումները արժէքոյցին իրենց հայացի ծառայութեան երկա՛ր ուղեգծին վրայ եւ փառաւոր ասպարէզին մէջ, եւ կարող եղան պահել ու պաշտպանել Հայութիւնը՝ անոր թաղին ու մականին կորուստէն ետքն ալ:

Մամիկոնեանց ծառայութեան այդ նկարագիրը պէտք է, որ առաջնորդէ մեր Ազգին նոյն խիստ այսօր, Հայաստանի ազատագրութեան եւ վերաշինութեան այս նոր շրջանին մէջ:

ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

ՄԵՐ Ազգային Պատմութեան առաջին քանի մը դարերուն պատմութիւնը՝ գրեթէ նոյնացած է Մամիկոնեանց պատմութեան հետ:

Փաւստոս Բուզանդ, Ղազար Փարպեցի, եւ Նղիշէ, որոնք գոհարներն են մեր նախնեաց գրականութեան, նուիրուած են Մամիկոնեանց ծառայութիւնը ցայտեցնելու ազգային կեանքի քաղաքական եւ կրօնական բարձր գործադներու մէջէն:

Հայ պատմութեան առաջին գրուած գրի առնուած է Ագաթանգեղոսով: Երկու գլխաւոր դէմքեր կան հոն, Տրդատ եւ Լուսաւորիչ, որոնց անուան եւ գործունէութեան շուրջ կը դառնայ Ագաթանգեղոս:

Իսկ Տրդատ եւ Լուսաւորիչ իրենց գործերով եւ իրենց արիւնով, քիչ ետքը կը միանան եւ կը նոյնանան Մամիկոնեանց հետ:

Կորիւն, որ գրի առած է Հայերէն այբուբենքին պատմութիւնը, իրականին մէջ ուրիշ բան չէ ըրած, եթէ ոչ պանծացնել Վռամշապուհի եւ Սահակ-Մեսրոպի գործունէութիւնը, որոնք միացած եւ նոյնացած են Մամիկոնեանց հետ:

Եւ այս բոլոր պատմիչներ մասնաւոր պատմիչներ են, այսինքն՝ որոշ դէպքերու եւ դէմքերու շուրջ կը դառնան՝ մեր ազգային կեանքը պատկերացնելու ատեն:

Միայն Մովսէս Խորենացին է, որ առաջին փորձ մը ըրած է մեր ազգին ընդհանուր պատմութիւնը գրելու: Եւ իր պատմութեան Երրորդ Գիրքը, որ

վերջին մասն է, պատմութիւնն է Լուսաւորիչի յաջորդներուն, եւ Արշակունի վերջին թագաւորներուն եւ հայերէն այբուբենքի գիւտին:

Շատ հետաքրքրական է դիտել, որ Խորենացի վերոյիշեալ պատմագիրներէն միայն Ագաթանգեղոսը կը յիշէ յաճախ, եւ լուռ է միւսներու մասին: Դարձեալ՝ կը պատմէ թէ ինչպէս Քաջն Վարդանին հայրը, Համազասպ Մամիկոնեան Սպարապետ եղաւ. կը յիշատակէ նոյնպէս Քաջն-Վարդանին պատգամաւորութիւնը թէ՛ ի Բիւզանդիոն եւ թէ՛ ի Տիգրոն, բայց ոեւէ յիշատակ չունի Վարդանանց պատերազմէն:

Խորենացի, որ ըստ աւանդութեան, բնիկ Տարօնցի է, եւ Քաջն-Վարդանի բարձր պաշտօնները ճանչնալէ ետքը, հարկաւ պիտի ճանչնար նաեւ Վարդանանց Պատերազմին սարազանները, իր այդ բարձակ լուրթեամբ բաւական լուրջ շուարումի մատնած է քննադատները:

Ինչ եւ իցէ. իրականութիւնը սա՛ է. — Տարօնէն, Մամիկոնեանց կեդրոնէն է, որ կը ծագին Հայ քաղաքակրթութեան ոսկեդարը, եւ այդ հոյակապ շրջանին բոլոր նահապետներն ու գործիչները, եւ գրեթէ բոլոր պատմագիրները, յանձին մեր երանաշնորհ թարգմանչաց:

Եւ Մամիկոնեան Տոհմին գործունէութեան մէջ է ազգային բոլոր շարժմանց ծանրութեան կեդրոնը:

Հետեւաբար զարմանալի չէ, որ ժամանակակից պատմագիրներ գրեթէ Մամիկոնեանց պատմութիւնը գրած են, Ազգային Պատմութիւն գրելու ատեն:

4057
(384 40)

4819-56

ՎԱՐԴԱՆԻՆ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ

(1) Քաջն Սահակ Բագրատունի Սպարապետ եղաւ Պարսկաբաժին Հայաստանի վրայ, խոսքով քաղաւորի կարգադրութեամբ (Մ. Խոր. Գ. խղ.) :

Մեծն Սահակին տուած դաստիարակութիւնը
այնքան զօրաւոր եղած էր, որ Վարդան դիւցազնու-

Թիւններ ըրաւ ո՛չ միայն Աւարայրի պատերազմին մէջ, այլ նաեւ իր մղած բոլոր պատերազմներուն մէջ, եւ մա՛նաւանդ պատերազմի դաշտերէն դուրս, իր առտնին եւ ընկերային կեանքին դժուարութեանց մէջ:

Ինչպէս որ պիտի տեսնենք քիչ ետքը, երբ Յագկերտի Դրան մէջ նենդութեամբ վար դրուեցան Հայ Ազգին ներկայացուցիչները եւ բռնադատուեցան կրօնափոխութեան, Վարդան յայտարարեց, թէ ինքն նախամեծար կը համարի պահել իր հաւատքը ամէն դնով, քան թէ ուրացող մը համարուիլ:

— «Քա՛ւ լիցի. ոչ գվարդապետութիւն եւ զհաւատս Աւետարանին, գոր ուսոյց եւ հաստատեաց յիս ցշմարիտ հաւն իմ Տէր Սահակ, մերժեցի յիմէն» (Ղ. Փարպեցի):

Եւ վարդան յանձն առաւ կեղծուրացութիւնը, իր բոլոր հոյակապ եւ հաւատացեալ բանտակիցներու պնդումներուն վրայ, հայրենիքի փրկութեան սիրուն. վասն զի կը հաւատային, թէ միայն վարդան կարող էր ի գլուխ հանել ապստամբութեան գործը եւ պաշտպանել Հայութեան ազգային եւ կրօնական ազատութիւնը:

Եղիշէ կը պատմէ, թէ Աւարայրի պատերազմին գիշերը, երբ Հայոց Ս. Կաթողիկոսն Յովսէփի եւ Հայ Քահանայութեան պարծանքն հիանալին Ս. Ղեւոնդ՝ կը քաջալերէին վաթսուն հազարներու բանակը, իրենց կրակոտ հայրենասիրութեամբ, Սպարապետ Վարդանն ալ, Մակարայեցոց գիրքն ի ձեռին, կը խանդավառէր իր զինակիցներն ու մարտակիցները, որպէս զի յառաջիկայ կուրին մէջ Մակարեան քաջութեամբ անմահանան:

Եւ ասիկա ցոյց կուտայ, թէ Վարդան շատ լաւ սերտած էր Սուրբ Գիրքը, իր ճշմարիտ հաւուն, Մեծն Սահակի, առաջնորդութեամբ եւ շատ լաւ կը գործածէր զայն, որովհետեւ իր խօսակցութեան մէջ կը բխւեցան Աստուածաշնչական գաղափարներ ու ճշմարտութիւններ՝ բեղուն գեղեցկութեամբ մը:

Ղ. Փարպեցի եւ Եղիշէ դիտել կուտան, թէ Վարդան «յոյժ հմուտ էր եւ ընդել գրոց վարդապետութեան՝ ուսեալ խրատեալ ի սուրբ հայրապետէն ի Սահակայ ի հաւոյն իւրմէ»: — «Զի եւ իմքն իսկ տեղեակ էր ի մանկութենէ իւրմէ Սուրբ Կոստանաց»:

Վարդանի դաստիարակութեան եւ կրթութեան մէջ վստահ եմ, որ իր մայրը, Սահականուջ Տիկինն ալ բաժին մը ունի:

Այդ ժամանակներու մէջ, Հայոց աշխարհի փափկասուն եւ առաքինազարդ Տիկիներու շարքին՝ Մամիկոնեան եւ Կամսարական Տուներու Տիկիները արտաքոյ կարգի իմաստութիւն եւ արիութիւն երեւան բերին:

Դժբախտաբար շատ քիչ բան գիտենք Սահականուջ Տիկնոջ կեանքին վրայ: Բայց ես վստահ եմ, որ Մեծն Սահակ իր միածին աղջիկը կրթեց եւ մեծցուց իր շնչով, եւ ընտրեց անոր ամուսին մը, յանձին Համազասպ Մամիկոնեանի, եւ հիմը դրաւ այնպիսի տան մը, որ օրհնութիւն եղաւ մեր Թաղազուրկ Ազգին համար:

Մեծն Վահանին մայրը, Տիկին Զուլիկ եւ ասոր քոյրը Անուշվոյմ, Վրաց Բղէշի Աշուշային Տիկինը, նոյն աւանդութեան եւ նոյն կրթութեան հաւատարիմ Մայրեր եղան:

Մեծն Սահակ եւ իր աղջիկը, Սահականուշ Տիկին՝ Վարդանը տուին Հայ Ազգին, իր քաջազուն եւ քաջատուն եղբայրներով: Իսկ Տիկին Ձուկկ, որ «եղեւ կիմ անուանի եւ առաւելեալ ամենայն լաւ մասմբք յամենայն կանայս ի Հայաստան աշխարհիս», եւ իր քորն Անուշվուհամ՝ Հայ Ազգին տուին Վահանը, իր դիւցազն եղբայրներով, եւ այս երկու Մեծ Մամիկոնեաններ այնպիսի սխրալի քաջագործութիւններ ըրին, որ ստիպեցին Պարսիկ կառավարութիւնը ճանչնալու Հայ զինուորին արժանիքը եւ Հայ Ազգին ինքնօրէնութեան իրաւունքները:

ՀԱՅ ԶԻՆՈՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ Ե Ի ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆՔ

Մ ՈՒՇԵՂ Զօրավարի հրամանատարութեամբ Հայ գունդը այնպիսի հարուած տուաւ Պարսիկ բանակին, որ Շապուհ զարմացաւ, եւ սա՛ իմաստով յայտարարութիւն մը ըրաւ, պատե՛րազմի դաշտէն Տիգրոն վերադառնալէ ետքը.

— Մանկութենէ իվեր կեանքս անցած է ճակատներու եւ կռիւներու մէջ. թագաւորական դահն ալ բարձրացած եմ երկար տարիներէ իվեր, եւ առանց կռուի տարի մը չեմ անցուցած. բայց իմ ամէնէն տաք կռիւս եղաւ այս անգամ: Վասն զի, երբ Հայոց նիզակաւորներ յառաջ կ'անցնէին՝ այնպէս մը կը յարձակէին, որ կարծես թէ բարձր լեռ մը կամ հաստաբետ, հզօր եւ անշարժ աշտարակ մը եղած ըլլար յարձակողը. եւ երբ մենք քչիկ մը կը շարժէինք դա-

նոնք, այն ատեն անոնք կ'ապաստանէին Հոռոմոց Լէզէոնին, որ բանալով իրենց վահանաւակները, կը շրջապատէին զանոնք ամուր պարիսպի մը պէս: Եւ հօն քիչ մը շունչ առնելէ ետքը, դարձեալ դուրս կ'ելնէին կռուելու համար, եւ ցիրուցան կ'ընէին մեր զօրքերը:

Ասկէ զատ ես շատ զարմացեր եմ Հայաստան Գնդին անկեղծ տիրասիրութեան. որովհետեւ այնքան ժամանակ անցած է Արշակ թագաւորի մահուան վրայ, բայց դեռ Հայ զինուորներ անոր անունով կը խրախուսուին: Երբ իրենց ախոյեանները գետին տապալէին, կը գոչէին «առ Արշակ». այսինքն՝ զոհ եղեր մեր քաջ Արշակ թագաւորին:

Իսկ հապա սա Մուշեղին մոլեկան գունդը՝ — Ինձ այնպէս կը թուէր, թէ հուր բոց մը կ'ելնէր այդ գունդէն եւ անոնց դրօշներէն. ինչպէս որ բոցը կ'անցնի եղէգի մէջէն, կարծես թէ այդպիսի հրդեհի բոց մը կ'անցնէր գունդին մէջէն:

Երանի՛ անոր, որ տէրն է Հայ գնդին, այդ տիրասէր, միաբան եւ անկեղծ զօրքերուն:

— «Երանի՛ որ Հայոց գնդին տէր իցէ, այնպիսի տիրասէր եւ միաբան միամիտ գորացն», (Փ. Բուգ. Ե. Ե.):

Բայց այսպիսի պատուական զինուորութիւն մը, իր այնքան հաւատարիմ եւ արիական ծառայութեան փոխարէն, չարաշուք վիճակի մը ենթարկուեցաւ, երբ Յագկերտ Բ. զանոնք քչեց հեռաւոր երկիրներ, խոր անապատներ՝ Պարսկաստանի թշնամիներուն դէմ կռուելու համար, ծայրայեղ թշուառութեան մէջ:

Ըստ Եղիշէի, Յազկերտ այս անգութ ընթացքը բռնեց, որպէս զի Հայերն ստիպէ ուրացութեան:

Եւ թէպէտ Հայ զինուորներ ներքնապէս ուրախ էին Գրիստոսի սիրուն, բայց անոնց արտաքին տեսքը շատ ողորմելի էր օտարութեան մէջ:— «Այնպիսի պատուական զինուորութիւն հասեալ էր ի չարաշուք անարգութիւն, եւ հայրենի ազատութիւնն չարաչար կայր ի ծառայութեան մարդախոշոշ բռնաւորին» (Եղիշէ Բ. Յեղ.):

Պարսիկ կառավարութեան անողորմ վարմունքը մէկ կողմէն, եւ ինչպէս որ կ'երեւի, Մամիկոնեանց պահ մը ասպարէզէն քաշուիլը միւս կողմէն, այնքան անարգ եւ խղճալի վիճակի մը հասցուցին Հայ զինուորութիւնը, որ այլեւս Պերոզ, Յազկերտ Բ. ին յաջորդը, հրապարակաւ կը նախատէր Հայ զինուորը, իրեւ վատթար եւ անպիտան, եւ ասիկա կը խոցոտէր Վահան Մամիկոնեանին սիրտը:

Ղ. Փարպեցի կ'ըսէ. Հայոց զինուորները, որ ատենօք այնքան քաջանուն կը փայլէին ուրիշ զինուորներու մէջ, եւ անոնց զօրագլուխներն անուանի եւ յաղթող էին, հիմայ ծաղրուծանակ եղած էին ամենուն առջեւ, այնպէս որ նոյն ինքն Պերոզ յատենի յայտնապէս կը նախատէր, ըսելով. եթէ իմ իշխանութեան մէջ անպիտան եւ յետին դունդ մը կայ, ան ալ Ասորոց դունդն է. բայց Հայը՝ Ասորիէն ալ աւելի յետին է եւ անպիտան: Եւ ասիկա ողբ ու լացի արժանի լուր մըն էր:

Իսկ Վահան Մամիկոնեան, որ մահը աւելի կը նախընտրէր քան թէ Պերոզի այդ նախատինքը, երեք կռիւներու մէջ ցոյց տուաւ թէ բուն Հայ զինուորը,

օժտուած Մամիկոնեան կրթութեամբ, վատթար եւ անպիտան չէր:

Վահան քաջարար դիտել տուաւ Պարսից կառավարութեան ներկայացուցիչ Միհրանին, թէ Հայ զինուորութեան անկման պատճառ եղած է նոյն ինքն Պարսիկ կառավարութիւնը. որովհետեւ, յայտարարեց Քաջն Վահան, եթէ այս Հայ զինուորները իմ ձեռքիս տակ ըլլային այնպէս, ինչպէս որ էին իմ նախնեաց ձեռքին տակ, ես գլուխը կը կտրէի կռուի մէջ վատացողներուն. իսկ քաջացողներուն ալ պատիւ կուտայի, եւ այսպէս կը ցուցնէի Շահնշահին, թէ ո'ր դունդը քաջ եւ անուանի էր Պարսից իշխանութեան մէջ: Բայց ձեր կառավարութիւնը՝ վատատոհմ եւ անպիտան մարդոցմէ իշխաններ կարգեց Հայոց աշխարհին վրայ, եւ անոնք ալ իրենց յետնութեամբ Հայաստանէն ջնջեցին քաջութիւնը, բարի անունը եւ լաւութիւնը. — «Զի գնդի՝ որոյ զօրագլուխն վատ է, գնդին լաւ լինել չէ հնար. եւ աշխարհի՝ որոյ իշխանքն յետին են, աշխարհին այնմ անհնար է յառաջադէմ եւ անուանի լինել» (Ղ. Փարպ. էջ 379-80, եւ 473-76):

Վահան Մամիկոնեան կարող եղաւ խօսք հասկըցնել Պարսիկ կառավարութեան, եւ անգամ մը ընդունել տալէ ետքը իր նշանաւոր երեք պայմանները, առաջին դործը եղաւ իշխանութենէն վտարումը այդ անպիտան, յետին եւ վատթար ուրացեալներու, որուն հետեւանքով, դարձեալ իրեն տրուեցաւ Հայ Բանակին Սպարապետութիւնը, ինչպէս նաեւ, քիչ ետքը, Հայաստանին Մարզպանութիւնը, եւ այս բոլորին արդիւնքն եղաւ Հայ զինուորութեան պատուին ու վարկին վերականգնումը ու վերհաստատութիւնը:

նը, ինչ որ արդէն հաստատուած եւ հռչակուած էր Վահանեանց զարմանալի քաջագործութեանց մէջ:

Տրուած հայացի կրթութեան եւ հայացի դաստիարակութեան արդիւնքն էր այս:

Ի՛նչ որ կը ցանես եւ ի՛նչպէս որ կը ցանես, այնպէս ալ կը հնձես:

Վարդանին եւ իր եղբայրներուն ու եղբորորդիներուն մտաւոր եւ մարմնավոր պատրաստութիւնը եղած է շատ մեծ խնամքով եւ հոգածութեամբ: Վարդան ճշմարիտ Հայ զինուոր մըն էր, որովհետեւ զինուորութեան մէջ էր ծնած եւ սնած, Մամիկոնեան Տան աւանդութեանց համաձայն:

Ասպետական ոգին, որ յատուկ է Վարդանի տիպէն զօրականներու, պէտք է խոստովանիլ, որ խօսքի եւ գործքի մէջ հաւասարապէս խանդավառած է Մամիկոնեան Քաջերը. եւ այդ ոգին աւելի եւս պայծառ ու ներշնչող եղած է յանձին Վարդանի եւ Վահանի, չնորհիւ տրուած խնամոտ դաստիարակութեան եւ կրթութեան:

ՎԱՐԴԱՆ՝ ՍՏՐԱՏԵԼԱՏ

Ի՞նչ է Վարդանին կեանքը Աւարայրի պատերազմէն յառաջ: — Այս մասին դժբախտաբար շատ քիչ բան գիտենք պատմութենէն: Բայց կրնանք ըսել հաւաստեալ, թէ մեր Սպարապետը, որ վաթսունէ աւելի Մայիսներ բոլորած էր՝ երբ ինկաւ Աւարայրի պատերազմին մէջ, 451ի Մայիսին, փառաւորած էր իր կեանքն ու ասպարէզը՝ հայրենանուէր գործունէութեամբ եւ պաշտօններով:

Ամէնէն յառաջ կրնանք ըսել, թէ Վարդան իբրեւ Սեպուհ Մամիկոնեան Նախարարութեան, իր հօր Համազասպի ձեռքին տակ գործօն պաշտօն մը ունէր Սպարապետութեան մէջ:

Իսկ իր հօր մահէն (415) ետքը, երբ 28 տարեկան էր, ստանձնեց Մամիկոնեանց Տէրութիւնը կամ Տանուտէրութիւնը, ժառանգական իրաւունքով, իբրեւ անդրանիկը իր եղբայրներուն:

Եւ յայտնի վկայութիւններ կան պատմութեան մէջ, որոնք ցոյց կուտան, թէ Վարդան իբրեւ Տէր Մամիկոնեան Տան, իբրեւ կարող զօրական, իբրեւ ուսեալ եւ ներկայանալի անձնաւորութիւն, յաճախ դառնուած է կարեւոր եւ բարձր պաշտօններու մէջ:

2րդ օրինակ. Մ. Խորենացի կը պատմէ, թէ Վռամ Ե. (410-438), որ ծանօթ է իր Գռն (Յիւ, Վայրի էջ) տիտղոսով, երբ հաշտութիւն կնքեց Յունաց հետ, սկսաւ ճնշել Պարսկաստանի դրօշին տակ դառնուող փոքրիկ ազգերը:

Վռամին նեղութիւնները այնքան խստացան եւ անհանդուրժելի եղան պարսկաբաժին Հայաստանի մէջ, որ Մեծն Սահակ ստիպուեցաւ անցնիլ յունաբաժին Հայաստան: Բայց հոն ալ Բիւզանդական կառավարութեան պաշտօնեաներ չուզեցին ճանչնալ Կաթողիկոսին հեղինակութիւնը, եւ հետեւաբար թոյլ չտուին, որ նորագիւտ Հայ աթուրքները ուսուցուի եւ տարածուի Հայոց մէջ:

Մեծն Սահակ պարտաւորուեցաւ դիմել Բիւզանդիոն, թէ՛ Թէոդոս Բ. Կայսեր (408-450) եւ թէ՛ Ատտիլիոս Պատրիարքին, ծագումով Հայ (406-426), որպէս զի վերջ տրուին այդ արգելքներուն: Այս դիմումը ըրաւ պատկառելի պատգամաւորութեամբ

մը, 420ին, որու գլուխ նշանակեց Ս. Մեսրոպն ու իւր թոռ Վարդանը: Պատգամաւորութեան միւս անդամներէն յիշուած են Ս. Ղեւոնդին եւ Դերջանու Եպիսկոպոս Գնիթին անունները. բայց Ս. Ղեւոնդ կը մնայ ի Մելիտինէ, եւ Գնիթ Եպիսկոպոս կ'երթայ մինչեւ Բիւզանդիոն:

Պատգամաւորութիւնը յաջողութեամբ ի գլուխ հանեց իր պաշտօնը, եւ այս առթիւ երկու գլխաւոր պատգամաւորներ պատուուեցան բարձր աստիճաններով: Ս. Մեսրոպին տրուեցաւ Առաջին Վարդապետ աստիճանը (յունարէն՝ Ակումիդ եւ Եկդեսիաստիկոս բառերով ճշդուած). իսկ Վարդանին տրուեցաւ Ստրատելատ զինուորական աստիճանը, որ կը նշանակէ Զօրավար, Զօրագլուխ, Սպարապետ:

Մեծն Սահակ յունաբաժին Հայաստանի մէջ թողուց Ս. Մեսրոպը եւ Վարդանին երկու եղբայրները, Հմայեակ եւ Համաղասպեան, որպէս զի հոն օգնեն Ս. Մեսրոպի գրական եւ կրօնական աշխատութեանց, իսկ ինքն Հայ նախարարաց խնդրանքով, Վարդանի հետ վերադարձաւ Այրարատեան գաւառ, ուր նախարարական ժողով մը գումարեց (422), եւ այդ ժողովին մէջ որոշուեցաւ պատգամաւորութիւն մը զրկել Տիգրան, որպէս զի Վոսմապուհի որդի Արտաշէսը թագաւոր ըլլայ պարսկաբաժին Հայաստանի վրայ:

Այս պատգամաւորութեան գլուխ նշանակուեցան Սմբատ Ասպետ եւ Վարդան Ստրատելատ:

Վոսմ Ե., որ արդէն Սմբատ Ասպետի միջոցաւ որոշած էր սիրաշահիլ Հայ նախարարութիւնը, կատարեց պատգամաւորութեան խնդիրքը, եւ թագա-

ւորեցուց Արտաշէս Գ.ը Հայոց վրայ, Արտաշիր անունով, որ եղաւ Հայոց վերջին Արշակունի թագաւորը (422-428):

Ըստ իս, այս առթիւ Վոսմ Ե. ճանչցաւ Թէոդոս Բ. Կայսեր կողմէ Վարդանին տրուած Ստրատելատութեան աստիճանը: Որովհետեւ շատ բնական է, որ երբ Հայոց թագաւոր մը տուաւ, տուաւ նաեւ անոր Սպարապետը:

Հայ նախարարք չսիրեցին Արտաշէսը, եւ որոշեցին դահրնկեց ընել տալ զայն: Մեծն Սահակ խստիւ հակառակեցաւ անոնց: Իսկ նախարարք թէ՛ թագաւորը եւ թէ՛ Կաթողիկոսը միանգամայն ամբաստանեցին Վոսմ Ե.ի առջեւ՝ իբրեւ յունասէրներ:

Արտաշէս եւ Սահակ կանչուեցան Դուռը: Վոսմ Ե. բռնադատեց զՍահակ որպէս զի միաբանի նախարարաց հետ եւ ամբաստանէ Արտաշէսը, այն խոստովով որ Վարդան, իր թոռը, պիտի կարգուի Հայոց վրայ այնպիսի բարձր պաշտօնով մը, որ զուգահաւասար է քագաւորին եւ համապատիւ:

Մեծն Սահակ մերժեց այսպիսի դաւաճանական սակարկութիւն մը. հետեւաբար Արտաշէս զրկուեցաւ իր թագաւորութենէն, եւ ինքն Սահակ ալ իր Կաթողիկոսութենէն եւ երկուքն ալ վար դրուեցան: Արտաշէսին տեղ Հայաստանի վրայ Մարզպան կարգուեցաւ Վեհմիհրշապուհ անուն Պարսիկ մը, իսկ Մեծն Սահակին տեղ հետզհետէ գործակալ-կաթողիկոս եղան Սուրմակ եւ Բրքիշոյ անուն Ասորի եպիսկոպոսներ:

Այս վիճակը երեք տարի հազիւ տեւեց: Մեծն Սահակ փնտռուեցաւ: Պատգամաւորութիւններ զըր-

կուեցան Վռամ Ե․ին, որ այս անգամ թէեւ թոյլ տուաւ Սահակին վերադառնալ Հայաստան եւ վարել կաթողիկոսութեան հոգեւոր իշխանութիւնը, բայց ընդդիմափառ եւ հակառակաթու գործակալ-կաթողիկոս մըն ալ նշանակեց, որպէս զի սա գործակցի Մարգարանին, հարկերու, դատական խնդիրներու եւ ուրիշ «աշխարհական կարգաց» հսկելու համար: Այս ալ Աստրի եպիսկոպոս մըն էր Շմուէլ անունով:

Սահակ այս առթիւ մեծ համարձակութեամբ եւ պերճախօսութեամբ արդարացուց ինքզինքը, թուեց իր ծառայութիւնները, պախարակեց եւ չքացուց իր հակառակորդներուն բոլոր ամբաստանութիւնները, եւ իբրեւ քաջաբան եւ ուժգնասիրտ մարդ՝ այնպիսի տպաւորութիւն մը թողուց Վռամին վրայ, որ սա ուղեց զանձերով վարձատրել զինքն: Բայց Մեծն Սահակ մերժեց դրամական ոեւէ պարգեւ, եւ ատոնց տեղ խնդրեց վերահաստատութիւնը այն Նախարարութեանց, որոնք զրկուած էին իրենց զահերէն եւ իրաւունքներէն:

Վռամ հաւանեցաւ, կատարեց ազգասէր եւ վեհանձն Սահակին բոլոր խնդիրքը, եւ այս առթիւ հաստատեց նաեւ «գրոնն նորա գվարդան Ստրատն-լատն ի տէրութիւն իւր ազգին Մամիկոնեցից» (Մ․ Խոր․ Գ․ կե․):

Այդ դէպքեր տեղի ունեցան 431-432 տարիներու ընթացքին:

Եւ այդ հաստատութիւնը կը նշանակէ թէ Քաջն Վարդան, ո՛չ միայն Տէր, Նախապետ կամ Նախարար եղաւ Մամիկոնեան Տոհմին, այլ նաեւ Սպարապետ Հայ բանակին:

Ս Պ Ա Ր Ա Պ Ե Տ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Ն Շ Ա Ն Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ն Ը

Ը Ս Տ Փ․ Բուզանդի՝ Սպարապետութիւն է «Իշխանութիւնն բովանդակ ի վերայ ամենայն գորաց բազմութեան Մեծաց Հայոց» (Փ․ Բուզ․ Գ․ Բ):

Ալիշան տարբերութիւն մը կը դնէ Սպարապետութիւն եւ Ասպետութիւն պաշտօններուն կամ աստիճաններուն մէջ:

Ըստ Ալիշանի՝ Սպարապետն առաջնորդ է հետեւակ գունդերու․ իսկ Ասպետ՝ հրամանատարն է այրուձիոյն, այսինքն՝ հեծեալ գունդերու:

Ասպետութիւնը յատուկ էր Բագրատունեաց Նախարարութեան․ իսկ Սպարապետութիւնը՝ Մամիկոնեանց:

Բայց յայտնի է, որ այս երկու պաշտօններն ալ միացած էին միեւնոյն անձի վրայ․ այնպէս որ Բագրատունի Սահակ Ասպետ՝ կոչուած է միանգամայն Սպարապետ:

Եւ որովհետեւ Սպարապետութիւնը սեփական էր Մամիկոնեան Նախարարութեան, կ'երեւի թէ Մամիկոնեանց գլուխը փորձանք մը 'եկած է պահ մը՝ Պարսիկ կառավարութեան կողմէ, եւ այդ պատճառաւ Մամիկոնեանք զրկուած են Սպարապետութեանէն, եւ Հայ բանակին հրամանատարութիւնը անցած է Բագրատունեաց:

Վերջապէս իրողութիւնը սա՛ է, որ Քաջն Վարդան 431-32ին կը վերահաստատուի Մամիկոնեան Նախարարութեան Տանուտէրութեան եւ Հայ բանա-

կի հրամանատարութեան պաշտօնին մէջ, Վռամ Ե.ի կողմէն, եւ Հայ բանակին հրամանատարութիւնը կը ծաւալի թէ՛ այրուծիոյն եւ թէ՛ հետեւակներու վըրայ:

Վարդանանց պատերազմը տեղի ունեցաւ 451ին, եւ դիտենք որ Քաջն Վարդան էր վաթսուն հազարներու Սպարապետը: Ուրեմն, Վարդան Մամիկոնեան տասնը իննէն քսան տարի շարունակ Սպարապետ եղաւ Հայ բանակին, եւ Հայ Ազգին կամքով՝ վերջին անգամ առաջնորդեց անոր Աւարայրի դաշտը, ուր ինկաւ նիզակ ի ձեռին...:

ՎԱՐԴԱՆԻՆ ԱՌԱՆՁԱՑՈՒՄԸ ՄՈՎԱՅ ԼԵՌՆԵՐՈՒՆ ՄԷՉ

ԱՍՈՂԻԿ կը պատմէ, թէ Արտաշէս Թագաւորի մահէն ետքը՝ (1) Հայ նախարարներ ժողովըրին եւ Սպարապետ կարգեցին «զսուրբն Վարդան», թէ Վարդան տասնը ինը տարի վարեց Հայ բանակին Սպարապետութիւնը, մինչեւ Վարդանանց պատերազմը, որուն մէջ մեռաւ «ի վերայ սուրբ ուխտի եւ քրիստոնէական հաւատոց ի դաշտին Աւերայրի, ի գաւառին Արտագու (Ասողիկ, Բ. Բ.)»:

(1) Աւելի ճիշդ է ըսել՝ Արտաշէսի գահագրկուքեմէն ետքը, որ եղաւ 431-32ին, որուն վրայ աւելցնելով 19 տարիներն Քաջն Վարդանի Սպարապետութեան, կ'ունենանք 451, Վարդանանց Պատերազմին, ինչպէս նաեւ իր մահուան քուակամը:

Ասողիկ դիտել կուտայ միանգամայն, թէ այս տասնը ինը տարիներու ընթացքին Հայք երբեմն հընադանդ եղան Պարսից, երբեմն ալ ապստամբ: Եւ այս ապստամբութեան պատճառն էր հաւանաբար Արշակունեաց Թագաւորութեան բարձումը, եւ Հայ Արշակունի Թագաւորին տեղ Պարսիկ Մարզպանի մը ներկայութիւնը, յանձին Վեհմիհրջապուհի:

Գիտենք թէ Մամիկոնեանք, իբրեւ դայեակ եւ ազգական Հայ Արշակունեաց, ո'րչափ տիրասէր եւ անձնուէր եղած էին սկիզբէն իվեր:

Թէ՛ Շահապիվանի Առաջին Ժողովին (445) եւ թէ՛ Թովմաս Արծրունիի պատմութիւններէն կը տեղեկանանք, որ այդ տասնը ինը տարիներու ընթացքին, եւ հաւանաբար 445էն յառաջ, Քաջն Վարդան եւ բոլոր Մամիկոնեանք քաջուած էին Մոկաց ամուր եւ անմատոյց լեռները, եւ կը մնային Զուղայլ (Զուել, Զույլ) բերդին մէջ, ուր կ'այցելէին Հայոց Սպարապետին՝ Մոկաց Յովհան, Ռշտունեաց Սահակ եւ Անձեւացեաց Շմաւոն եպիսկոպոսները, հոգեւոր մըլխիթարութեան համար:

Մոկք կամ Մոկաց Գաւառ, ըստ Ալիշանի, սակաւածանօթ է իր անմատչելի լեռներուն եւ Քիւրտերու բռնակալութեանց պատճառաւ: Հին Հայաստանի այս «աշխարհը», որ նշանաւոր էր իր ծառախիտ անտառներով եւ խորափիտ խոխոմներով, իբրեւ բընական վիթխարի ամրութիւն, հիմայ բաժնուած է շատ մը մասերու, որոնց գլխաւորը կ'իյնայ Վանի Կուսակալութեան մէջ: Մինչեւ ցարդ Մովսէս կը կոչուի Հայ քաղաքաւան մը՝ դժուարակոխ քարալերի մը վրայ:

Վարդան ամրացաւ այսպիսի երկրի մը լեռներուն մէջ եւ պարզեց ապստամբութեան դրօշը Զրուղայի վրայ:

Մամիկոնեանց բացակայութեան այս շրջանին է, որ ընկերային, առտնին եւ եկեղեցական զեղծումներ կը շեշտուին Հայ Ժողովուրդի կենցաղին վրայ, թերեւս հեթանոս կամ Պարսիկ ազդեցութեանց ներքեւ:

Ս. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ շատոնց էին վախճաներ: Ընդդիմադիւր Ասորի գործակալ-կաթողիկոսներէն զգուած էր ժողովուրդը: Սահակ-Մեսրոպեան Դպրոցէն Յովսէփ Եպիս., ըստ Ասողիկի, կաթողիկոս ընտրուեցաւ Հայոց Եպիսկոպոսներու կողմէն եւ Քաջն Վարդանի հրամանաւ նստաւ «յաթոռ կաթողիկոսութեան»:

Դիտելի է նաեւ, որ այս շրջանին մէջ վերջ կը գտնէ Պարսիկ Մարզպանին (Վեհմիհր շապուհ) 13 տարուան իշխանութիւնը, որ Արտաշէս Գ.ի գահադրկութենէն անմիջապէս յետոյ (428) զրկուած էր Հայաստան, եւ Սիւնեաց Տէր հանրածանօթ Վասակ՝ Մարզպան կը կարգուի պարսկաբաժին Հայաստանի վրայ (441), Յազկերտ Բ.ի կողմէն:

Կ'արժէ յիշատակել նաեւ, որ Վահան Ամատունի հայրաբար կը վարէր Հայոց աշխարհին հազարապետութիւնը (վերակացուութիւն), իսկ Վրիւ խորխորունի վրայ էր Մաղխազութեան (թիկնապահութիւն?) պաշտօնը:

Այս բոլորը կը նշանակեն, թէ պարսկաբաժին Հայաստանի մէջ կերպով մը Հայկական ինքնավարութիւն հաստատուած էր, եւ Մամիկոնեանք այլեւս չէին կրնար փակուած մնալ Մոկաց ամրութիւններէ:

րուն մէջ: Եւ մեզ շատ հաւանական կը թուի, որ Հայոց Սպարապետն այս միջոցին, այսինքն՝ 441էն ետքը վար իջած ըլլայ Մոկաց լեռներէն միանալու համար նորահաստատ Հայ Մարզպանին:

Յովսէփ Ա. Կաթողիկոսին առաջին գործը եղաւ ժողով մը գումարել ի Շահապիւան, վերցընելու համար տիրող զեղծումները:

Կ'արժէ գիտնալ, որ ոսկեդարեան եւ հայերէնագիր Հայաստանի այս առաջին ազգային ժողովի տեղեկադրին մէջ չյիշուիր Յովսէփ Կաթողիկոսին ո՛չ նախաձեռնութիւնը, ո՛չ ալ ներկայութիւնը:

Իսկ Քաջն Վարդանի, ինչպէս նաեւ իր փեսին Արշաւիր Կամսարականի, նոյնպէս Մանածիհր Ռըշտունիի եւ Զիւկ Դիմաքսեանի անունները կը յիշուին այդ տեղեկադրին ինչ ինչ օրինակներու մէջ միայն:

Սակայն շատ հաւանական է, որ այդպիսի կարեւոր ժողով մը չէր կրնար գումարուիլ առանց նախազահութեան Հայոց Կաթողիկոսին եւ առանց հաւանութեան եւ գործակցութեան Մամիկոնեան Սպարապետին:

Շահապիւանի այս Առաջին ժողովը գումարուեցաւ 445ի Նաւասարդին (Օգոստոս) մէջ, Ամանորի տօնին(1):

(1) Շահապիւան շատ նշանաւոր վայր մըն է քէ՛ր իր բնական դիրքով ու գեղեցկութիւններով, եւ քէ՛ր իր պատմական դէպքերով: Այստեղ սաչափը միայն յիշեմք եւ անցնինք, քէ Շահապիւան բուն բանակետն է Հայոց Արշակունի քաղաքներուն: Լեռնոտ վայր մըն էր Շահապիւան, քաջերէ (որսի կենդանիներով լի), Ծաղկոտն գաւառին մէջ, հոշակաւոր իր Անգղ բերդով եւ Վարշակի քերմուկով: Հոն էին Հայ քաղաւորներէն շատերուն գերեզմանքը, եւ նախնացմէ մթերուած

Այդ ժողովին եկան Հայ ազգին բոլոր դասակարգերուն ներկայացուցիչները: Խմբագրուեցաւ Կանոնադիր մը քսան յօդուածներով, որոնք հիմնուած են Լուսաւորչի, Մեծն Ներսէսի, Սահակ-Մեսրոպի կանոնական եւ կարգապահական սկզբունքներուն վրայ, ազնուացնելու համար Հայոց ընկերային եւ ամուսնական բարքերը, եւ բարեկարգելու համար Եկեղեցւոյ վարչական գործերը, պատժական խիստ տրամադրութիւններով:

Շահաւիժանի ժողովին բոլոր գործերն ալ ակնյայտնի ապացոյց են Մամիկոնեանց նախանձայուղութեան եւ հաւատարմութեան նախնեաց փառաւոր աւանդութեանց:

Քաջն Վարդանը անգամ մըն ալ կը գտնենք Արտաշատու միւս նշանաւոր ժողովին մէջ, որ տեղի ունեցաւ 449ի վերջերը, Յովսէփ Կաթողիկոսի նախագահութեամբ, պատասխանելու համար Միհրնբերսեհի ծանօթ պաշտօնագրին, որ սկիզբն եղաւ Վարդանանց Պատերազմին նախընթաց պաշտօնական գործերուն:

բազում գանձեր: Քաջն Վարդան հոն անցուց իր վերջին ամառը՝ իր բանակով, վասն զի հիւսնայի հովոց (ամառանոց) մըն էր Շահաւիժան (Ղ. Փարպ. էջ 193-94. Հմմտ. էջ 457):

Շահաւիժան կ'իյնայ Բագրեւանդ գաւառին մէջ, Պայագիտի շրջանակ, եւ Բագրեւանդ նշանաւոր է ինչպէս իր հին բազմեմբով, նոյնպէս Ս. Յովհաննու հոյակապ եւ հրաշակառոյց Եկեղեցիով (Իււ-Քիլիսէ), որ ի սկզբան շինուեցաւ ի յիշատակ Հայոց առաջին աշխարհախումբ մկրտութեան, որ կատարուեցաւ Եփրատի մէջ, Լուսաւորչի ձեռնով, սկսելով Տրդատ քաղաւորէն:

ՎԱՐԴԱՆԻՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԸ

ՎԱՐԴԱՆԻՆ առտնին կեանքին վրայ շատ քիչ տեղեկութիւն հասած է մեզ, եւ ինչ որ հասած է, այնքան զուարթ չէ:

Վարդան ամուսնացաւ, հաւանաբար 407-413 թուականներուն մէջ, երբ 20-25 տարեկան էր: Իր Տիկնոջ անունը պատմիչներէն յիշուած է Դուստր կամ Դստիկ կամ Դիստիկ ձեւերով, որոնք պարզապէս կը նշանակեն աղջիկ:

Վարդանի կնոջ անունը միայն մէկ անգամ յիշուած է պատմութեան մէջ, Մեծն Սահակի մահուան առթիւ, իբրեւ «աստուածասէր իշխանակին», որ տէր կ'ըլլայ Սուրբ Հայրապետի նշխարքին, եւ զայն Բագրեւանդէն փոխադրել կուտայ Մշոյ Աշտիշատ գիւղը, որ սեփական կալուածն էր Կաթողիկոսական Տան:

Վարդան ունեցաւ միայն երկու աղջիկ զաւակներ. — ՎԱՐԴԵՆԻ եւ ՎԱՐԴԱՆՈՅՇ:

Վարդենի, որ Ճառնտիրներու մէջ Վարդանի, Վարդանուհի եւ Վարդուհի ձեւերով ալ գրուած կը գտնուի, զգուական անունով՝ կոչուած է նաեւ Շուշան կամ Շուշանիկ:

Շուշանիկ ամուսնացած է Վրաց Բղեշխ Վազգէնի հետ(1):

(1) Այս Վազգէնի հայրը, Աշուշա եւ Քաջն Վարդանին եղբայրը Հմայեակ՝ քննելալ էին: Հմայեակին կնոջ անունն էր Զուհի, իսկ Աշուշայինը՝ Անուշ-Վուստ: Ինչպէս կ'երևի երկու իշխանական տուներ արդէն խնամեցած էին:

Շուշանիկին ամուսնական կեանքը եղբերեղու-
թիւն մը եղաւ՝ իւր հօր նահատակութենէն ետքը :
Վասն զի Վազգէն, յայտնի չէ թէ ի՞նչ պատճառաւ, —
թէեւ պատմիչներ պատճառ ցոյց կուտան իր «Լիտի
և անառակ» վարքը — ուրացաւ իր հաւատքը, ընդու-
նեցաւ Պարսից դէնը, եւ ամուսնացաւ Շահի զոքան-
չին հետ, եւ այսպէս եղծեց եւ պղծեց իր քրիստոնէա-
կան ամուսնութեան պսակը, եւ աւելի մեծ յանդերձ-
նութեամբ ստիպեց Շուշանն ալ, որ իրեն պէս ուրա-
ցող ըլլայ :

Շուշան Քաջն Վարդանի պէս զիւցազնի մը աղջիկ
եւ Մեծն Սահակի պէս Կաթողիկոսի մը թոռնիկն էր,
եւ հետեւաբար տեղի չտուաւ :

Վազգէն Յուրտաւի Ուիրէթ բանտին մէջ եօթը
տարի չարչարեց Շուշանիկը, որպէս զի տեղի տայ .
բայց Շուշանիկ ամուր եւ անաղարտ պահեց իր նկա-
րագիրը, եւ նահատակուեցաւ բանտին մէջ, իր քա-
ռասուն հինգ տարեկան հասակին, 458ին :

Շուշանիկ չորս զաւակ ունեցաւ Վազգէնէն, ե-
րեք մանչ եւ մէկ աղջիկ . մանչերէն մէկը զոհ գնաց
Կուր դետին, երբ բանտի մէջ էր ինքն . իսկ անօրէնն
Վազգէն սպաննուեցաւ (481-2) Վախթանգի ձեռքով :

Քաջն Վարդանին միւս աղջկան — Վարդանուշին
— կեանքը անձանօթ է մեղ : Միայն զիտենք որ նա
տիկին եղաւ Կամսարականաց տան : Իր ամուսինն
է Քաջն Արշաւիր Կամսարական, որ Վարդանին թեւ
թիկունքն էր պատերազմներու մէջ :

Արշաւիր՝ չինկաւ Աւարայրի դաշտին մէջ : Նա
զօրաւոր դատախազ մը եղաւ Վասակին դէմ, Տիգ-
րոնի արքունիքին մէջ, մեծ դատաւարութեան ա-
տեն, եւ կորովի կերպով պաշտպանեց Վարդանանց

դատը : Արշաւիր յետոյ՝ զինակից եղաւ Վահան Մա-
միկոնեանին, եւ բախտ ունեցաւ տեսնելու Վարդա-
նանց դատին յաջող լուծումը : Արշաւիր եղաւ նաեւ
կենդանի աղբիւրը Վարդանանց եւ Վահանեանց պա-
տերազմներուն պատմութեան, եւ Ղ . Փարպեցի այս
պատուական զօրականէն քաղեց իր այնքան հետա-
քըրքրական տեղեկութիւնները :

Արշաւիր եւ Վարդանոյ Քանի՛ զաւակ ունեցան,
չենք գիտեր : Իրենց երեք մանչ զաւակներուն ա-
նունները եւ քաջագործութիւնները արձանագրուած
են Վահանեանց պատերազմներուն մէջ :

Ներսէս՝ Տէրն Շիրակայ, Հրահատ եւ Սահակ —
ասոնք են Քաջն Վարդանի թոռները, որք չիտակ քա-
լեցին իրենց մեծ հօր ճամբէն, եւ ժառանգեցին քա-
ջութեան անունը այնքան փառաւոր կերպով, եւ վա-
յելեցին իրենց քաջագործութեան ազգաչէն եւ պան-
ծալի արդիւնքները, չնորհիւ Վահանի ձեռք բերած
ազգային ինքնօրէնութեան :

ՎԱՐԴԱՆԻՆ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

ՏԵՍԱՆՔԻ թէ Մամիկոնեանց համար ապերձան-
կութիւն մըն էր մեռնիլ անկողնի մէջ : Ա-
նոնք կը նախընտրէին մեռնիլ պատերազմի
ճակատներուն վրայ :

Քաջն Վարդան՝ զիւցազնաբար ինկաւ Աւարայրի
ճակատին վրայ, անգամ մըն ալ պանծացնելու հա-
մար Մամիկոնեան Տան հոյակապ աւանդութիւնը :

Մամիկոնեանք, ինչպէս որ զիտել տուի սկիզ-
բէն, նուիրուած էին Ազգին եւ Եկեղեցւոյն : Եւ ի-
րենց նուիրումը հաւասար էր դերադոյն զոհողու-

թեան : Որովհետեւ Մամիկոնեանց ցեղային սպառման մէջ շատ կարեւոր դեր մը ունի իրենց քաջարար մեռնիլը պատերազմներու մէջ :

Մամիկոնեանք հաւատարիմ էին, իրենց կեանքին գնով, ո՛չ միայն իրենց Ազգին, այլ նաեւ գերիշխան պետութեանց :

Վարդան, իր նահատակութեան գիշերը, երբ կը խրախուսէր իր վաթսուն հազար զինակիցները, կ'ըսէր թէ ինքն շատ մը պատերազմներու մէջ մտեր ելեր է, որուն իբր վկայ մատնանիչ կ'ընէր իր ստացած վէրքերն ու սպիւնները : Այդ պատերազմներուն թիւը, Վարդան Պատմագրի տեղեկութեանց համաձայն քառասուն երկու է : Մամիկոնեան գիւցաղնը այս պատերազմները մղեց մեծ մասամբ ի հաշիւ Պարսիկ Կառավարութեան, եւ Յազկերտ Բ. իր աչքերով տեսած էր այդ պատերազմներու ամէնէն փառաւորներէն մէկը, երբ Վարդան իր քաջասրտութեամբ եւ իր քաջարի գնդով ի պարտութիւն մատնեց թշնամին (Քուշանները) Մարվի Ռոտ գետին եզերքը, ըստ պաշտօնական յայտարարութեան Միհրներսէսի :

Ղ. Փարսեցի հրաշալի դրուագ մը արձանագործ է Քաջն Վարդանի կեանքէն : — Երբ երեք ազգաց (Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից) զինուորական եւ եկեղեցական երեւելիները Տիգրոնի մէջ վար դրուեցան, եւ Յազկերտ Բ. առաջարկեց անոնց, որ պէտք է թողուն քրիստոնէութիւնը եւ ընդունին Պարսից դէնը, Հայոց Սպարապետը «աներկիւղ եւ քաջասիրտ մըտօք», իբրեւ պատասխան սա՛ կերպով խօսեցաւ Յազկերտին :

— «Այս երեք երկիրներու ներկայացուցիչներուն մէջ շատեր կան, որ ինչ աւելի վե՛ր են, թէ՛ աստի-

ճանով եւ թէ՛ տարիքով. շատեր ալ կան, որ վար են. եւ մեր մատուցած ծառայութիւնները եւ հպատակութիւնը ո՛չ միայն դուք լաւ գիտէք, այլ նաեւ զայն գիտէ բոլոր Արեաց ազգը, եւ հետեւաբար աւելորդ է խօսիլ այդ մասին : Բայց ես սաշափը կ'ուզեմ ըսել, թէ՛ այսօր եւ թէ՛ ասկէ յառաջ միտքս դրած եմ, որ եթէ հնար է բազմապատկեմ ինքզինքս, ինչպէս նաեւ ոյժերս եւ պատրաստակամութիւնս աւելի եւս շատցնեմ, եւ իմ բոլոր հարստութիւնս եւ ինչքս ծախսեմ ի նպաստ Արեաց աշխարհին : Ասիկա միտքս դրած եմ եւ պիտի ընեմ. բայց իմ կրօնքս, զոր մանկութենէս սորված եմ Աստուծմէ, չեմ կըրնար փոխել՝ ձեզմէ վախճալով : Եթէ ես մարդոցմէ սորված ըլլայի ճշմարիտ հաւատքը, եւ այս հաւատքը ուրանայի, շատ ողորմելի պիտի ըլլայի. թո՛ղ որ ես Աստուծոյ բերնէն ընդունած եւ սորված եմ իմ հաւատքս, եւ հետեւաբար չեմ կրնար վաճառել զայն վախով կամ սնոտի փառքերու սիրուն. Քա՛ւ լիցի. ատանկ լան չեմ կրնար ընել : Այս է իմ պատասխանս եւ կ'ուզեմ մեռնիլ ասոր համար քան թէ իբրեւ ուրացող ապրիլ, առանց Աստուծոյ :

Իսկ ասոնք, որ հոս կեցած են ձեր առջեւ եւ քրիստոնեայ մարդիկ են, կարող են պատասխանել իւրաքանչիւրը իր հաշույն» :

Յազկերտին երեսը գունատեցաւ, սաստիկ զայրոյթով, այնպէս որ երեք երկիրներու ներկայացուցիչներ խոհեմութիւն սեպեցին ներողութիւն խնդրել Շահէն, քանի մը օր խորհելու եւ իրենց պատասխանը տալու համար :

Այդ քանի մը օրուան մէջ երեք երկիրներու նախարարներ շատ խորհեցան, քննեցին, եւ վերջապէս

որոշեցին առ երեսու ուրանալ, որպէս զի անգամ մը ազատին, եւ երբ վերադառնան իրենց երկիրներ կամ ապստամբութեան դրօշ կը պարզեն եւ իրենց արեան գնով կը պաշտպանեն իրենց հաւատքը, եւ կամ տունով տեղով կը դադրեն Յունաց բաժինը, եւ հո'ն ազատօրէն կը պահեն իրենց քրիստոնէական հաւատքը:

Այս որոշումը տուին իրենց մէջ քանի մը օր դիւշեր ցորեկ մտածելէ եւ խորհրդակցելէ յետոյ, բայց չյանդգնեցան իրենց որոշումը յայտնել Վարդանին, որովհետեւ գիտէին թէ Վարդան պիտի չհաւանէր: Բայց չէին կրնար ալ չյայտնել. — «Բանգի գիտէին եւ քէ առանց նորա ամենայն խորհեալքն ի նոցանէ եւ պատմաաղբուրսիւնք եւ արարուածք՝ քերիք եմ եւ անկատարք» (Ղ. Փարպ. էջ 159):

Վերջապէս, շատ մը վարանումներէ ետքը, յայտնեցին իրենց խորհուրդը: Վարդան յուզուեցաւ մեծապէս, եւ կտրուկ կերպով ըսաւ անոնց, թէ ինքն ամենեւին հոգ չըներ իր կնոջ եւ տան համար, եւ հաստատ կը մնայ իր որոշման վրայ: Դուք, դիւտել տուաւ անոնց, ամէն կերպով երեւելի էք, իբրեւ ազատ, իբրեւ քաջ զինուոր, իբրեւ հաւատացեալ մարդիկ, եւ կարող էք ընել այնպէս ինչպէս որ օգտակար կը կարծէք. ամէն ոք պատասխանատու է իր անձին. գացէք ըրէք ինչպէս որ կ'ուզէք, բայց այդպէս բան մի՛ ըսէք ինծի. վասն զի ինչ որ չեմ ուզեր լսել, չեմ ալ ուզեր դործադրել:

Նախարարք բոլորովին տրամեցան, որովհետեւ ստուգելու անկեղծ էին, եւ ուրիշ ճար չկար իրենց համար, եթէ ոչ կեղծուրացութեամբ անգամ մը իրենց օձիքը ազատել Յազկերտի ձեռքէն, եւ վերադառնալով իրենց տեղերը՝ պարզել ապրստամբու-

թեան դրօշը: Ինչպէս կ'երեւի պատմութեան ընթացքէն, Նախարարք վերջապէս համաձայնեցան միայն մէկ ծրագիր դործադրել, այսինքն՝ փոխանակ դադրելու Յունաց կողմը, մնալ իրենց երկիրներուն մէջ, եւ պաշտպանել իրենց հաւատքը:

Մոկաց իշխան Արտակ, որ «համեստ, մտացի եւ քաջ» անձ մըն էր, իբրեւ մտերիմ Հայոց Սպարապետին, երեք երկիրներու նախարարաց թախանձանքին վրայ, սկսաւ մօտենալ Վարդանին եւ համոզել որ հաւանի կեղծուրացութեան ծրագրին: Իշխան Արտակին մասնաւորապէս ոյժ տուաւ Վրաց Բղէշին Աշուշա, շատ խելացի անձ մը, որ ինչպէս յառաջագոյն ալ դիտել տուի, խնամի էր Վարդանի Տան, իբրեւ քննեկալ՝ իր եղբոր Հմայեակին: Վերջապէս կոշում ընելով իր ասպետական ոգւոյն, իր Սուրբ Գրոց հմտութեան եւ պնդելով Հոռմ. Թ. 3-4 համարին վրայ, ուր Առաքեալը կը նախընտրէ նոյնուիլ Քրիստոսէն, իր մարմնաւոր զաւկաց եւ ազգականաց համար, մեծ դժուարութեամբ պարտաւորեցին զՎարդան, որ հաւանի իրենց ծրագրին, եւ Աւետարանի վրայ ձեռք դնելով երդում ըրին հանդիսաւորապէս, եւ ուխտեցին միաբանութեամբ ի դուրս հանել այդ ծրագիրը. որոշեցին նաեւ ուխտադրութենէն լուծել երեք երկիրներուն կրէիք բոլոր վնասներուն վրէժը:

Աւետարանը այդպէս ահաւոր երդումներով կ'ընթուցաւ, եւ հաւատացեալն Վարդան ստիպուեցաւ համակերպիլ կեղծուրացութեան. — «յարտատուս հարեալ յանձն առ վայր մի գպատմառանօք վիրաւորիլն վասն երեցունց աշխարհացն եւ բազմութեանց ՚ի նոսա արանց եւ կանանց» (Անդ, էջ 170):

Յաղկերտ կարծեց, որ յաջողեցաւ. մեծ մեծ պարզեւնեցող արձակեց երեք երկիրներու նախարարները՝ իրենց տեղերը: Եւ այս առթիւ իւրաքանչիւր նախարար բան մը ըսաւ իր ցեղին հաւատարմութիւնը յայտնելու համար Պարսից Գահուն, փայլուն խօսքերով:

Իսկ Վարդան, իր կեղծութեան ղեկավարակ, այնպիսի յայտարարութիւն մը ըրաւ Յաղկերտի առջեւ, որ ամբողջ խորհուրդ է.

— «Իմ նախնեաց հպատակութիւնը եւ ծառայութիւնը թէ՛ այս գահուն եւ թէ՛ ձեր անձին, դուք շատ լաւ գիտէք, եւ աւելորդ է որ ես կրկնեմ զանոնք: Իսկ ես, թէեւ շատ «նուագ» էի քան իմ նախնիքը, բայց միտքս դրած էի «արդար վաստակօք» (հաւատարիմ ծառայութեամբ) հաճելի ըլլալ ձեզ, եւ ձեր հրամանով, ո՛ր գործի որ գացի, տեսան ձեր զօրավարները, ինչպէս նաեւ իմ ընկերներս, թէ իմ ուժերուս համեմատ բոլորովին անկեղծ հաւատարմութեամբ ըրի այդ գործերն ու ծառայութիւնները:

Բայց այսուհետեւ իմ կամքս սա է. եթէ մինչեւ հիմայ ըրածներս արժանի չեղան յիշատակութեան կամ գովեստի, բայց ասկից ետքը պիտի աշխատիմ իմ բոլոր ուժով եւ զօրութեամբ եւ Աստուծոյ օգնութեամբ այնպիսի գործ մը ընել, որուն համար պիտի պատմուի ո՛չ միայն Արեաց աշխարհին (Պարսկաստան) մէջ, ձեր առջեւ, այլ նաեւ Բիւզանդիոնի (Կ. Պոլիս) կայսերական պալատին մէջ, եւ թէ՛ ուրիշ ազգերու մէջ, մինչեւ յաւիտեան»(1):

(1) Այս յայտարարութեան եւ ուխտին բնագիրը տե՛ս այս գիրքին սկիզբը:

Վարդան այս յայտարարութեամբ կը խորհրդաւորէր իրենց ապստամբութիւնն ու իր նահատակութիւնը. բայց Յաղկերտ եւ իր աւագանին՝ իրենց նըպաստաւոր կերպով հասկըցան զայն, եւ մեծապէս շնորհակալ եղան Մամիկոնեան Քաջին եւ գովեստներ տուին իրեն:

Այս կեղծութեան շատ գէշ տպաւորութիւն մը գործեց Հայաստանի մէջ. որովհետեւ իրական կարծուեցաւ այդ. մա՛նաւանդ տեսնելով եօթը հարիւրէ աւելի մողերու կարաւանը, որոնք ընկերացեր էին նախարարաց՝ Հայաստանը կրօնաւորութիւնը համար: Ինչպէս կ'երեւի, Վարդանին դիրքը դժուարացաւ. նախարարք կարծես պահ մը թուլացան:

Վարդան այդ միջոցին աւելի գործնական կը համարի, իր առաջին ծրագրին համեմատ, հեռանալ Պարսկաբաժին Հայաստանէն եւ անցնիլ «ի կողմանս իշխանութեան Յունաց», եւ իրօք ճամբայ կ'ելլէ իր եւ իր եղբարց ամբողջ գերդաստանով եւ իրենց զաւաթարակիցներով, եւ կը հասնի Բագրեւանդ նահանգին Արաման գիւղը:

Այս յանկարծական եւ անշուշտ մեկնումը գէշ կերպով ցնցեց Մարզպանն (Վասակ) ու նախարարները: Անգամ մըն ալ զգացին անոնք, թէ առանց Մամիկոնեան քաջերու պիտի չկրնային բան մը ընել: Հետեւաբար, առանց ժամանակ կորսնցնելու, նամակ գրեցին, պատկառելի պատգամաւորութիւն մը ղըրկեցին Վարդանի ետեւէն, Ղեւոնդ Երէցի գլխաւորութեամբ, Երդման Աւետարանին հետ:

Պատգամաւորութիւնը հասաւ Արաման գիւղը, հասաւ նաեւ իր նպատակին. վասն զի, Վարդան բա-

ցէ ի բաց մատնանիչ ընելով հանդերձ իր անվստահութիւնը նախարարաց վրայ եւ դիտել տալով հանդերձ, թէ Մամիկոնեան Տունը միշտ տուժած է նեղ օրերու մէջ, խոնարհեցաւ անգամ մըն ալ Ազգի ձայնին առջեւ, որ կը նուիրադործուէր դարձեալ Աւետարանին վրայ երդումով եւ ուխտով, եւ վերադարձաւ «ի բանակն Հայոց», իր եղբայրներուն եւ սիրելիներուն հետ:

Վարդանին վերադարձը հրահրեց ապստամբութեան կայծը Հայ խղճատանքին մէջ:

Վարդան գործի սկսաւ. Հայոց բանակը կեդրոնացուց Մաղկոտն գաւառի մէջ, Անդղ բերդին մօտ, տաք օդերը անցընելու համար:

Այդ Անդղի եկեղեցւոյն դրան առջեւն էր որ 450, Յունիս 25ին, Ղեւոնդ Երէց իր խումբով առաջին դիմադրութիւնը ըրաւ եւ քարկոծելով հալածեցին մոգերը, որոնք եկած էին գրաւելու այդ եկեղեցին եւ ատրուշան հաստատելու հոն փոխանակ սուրբ սեղանին:

Վարդան, տեսնելով որ ապստամբական շարժումներ կը ծաւալին ամէն կողմ, եւ կարելի չէ՛ այլեւս ծածկել իրողութիւնը, ժողովի հրաւիրեց բոլոր մեծ նախարարները, սեպուհները, եկեղեցականները, եւ այդ ժողովին մէջ որոշեցին պաշտօնապէս դիմել Մարզպան Վասակին, եւ ստիպել զայն, որ առանց այլեւայլի գործի սկսին:

Վասակ վարանեցաւ պահ մը. բայց ստիպուեցաւ տեղի տալ. այնպէս որ հո՛ն, Վասակի ապարանքին մէջ, պաշտօնապէս յայտարարեցին իրենց քրիստոնէութիւնը, եւ նոր երդումներով եւ ուխտերով հռչակեցին իրենց հաւատամքը եւ կոռելու ծրագիր-

ըը, որոշեցին Բիւզանդիոն դիմել՝ ապահովելու համար Յունաց օգնութիւնը, եւ կնքեցին Երզման Աւետարանը՝ իւրաքանչիւրն իր կնքով, եւ աղօթքով վերջացուցին այդ խորհրդաւոր ժողովը:

Վարդանին առաջին գործը եղաւ բանակը Անդղէն փոխադրել Այրարատ գաւառը. որովհետեւ դաշնակից Աղուաններէն լուր եկաւ որ Միհրնեսրսէհ անձամբ եկած է Փայտակարան, եւ գունդեր կը կազմէ՝ Աղուանից վրայէն յարձակելու համար Հայաստանի վրայ:

Վասակ ուզեց օգտուիլ առիթէն եւ առաջարկեց Վարդանին, որ շուտով դիմէ Աղուանք եւ հո՛ն լմընցընէ Պարսից գործը, առանց թողլու որ Հայաստան անցնին ատոնք:

Ասիկա սակայն պարզ պատճառանք մըն էր. Վասակին բուն նպատակն էր շարժումը կասեցնել, եւ Վարդանը հեռացնելով, կոտրել բանակին ոյժը:

Վարդան առարկեց, ըսելով թէ ինքն պատրաստ է երթալ Աղուանք, բայց անկէ յառաջ պէտք է Բիւզանդիոն ղրկել պատգամաւորութիւն մը, համաձայն տրուած որոշման:

Վասակ դարձեալ ստիպուեցաւ համակերպիլ, եւ այսպէս պաշտօնական նամակներ գրուեցան Բիւզանդիոն, Յունաց կայսեր, եւ Յունարաթին Հայաստանի Հայ նախարարներուն, նոյն իսկ Անտիոքի Սպարապետին, եւ այդ բոլոր նամակներ կնքուեցան Վասակին պաշտօնական կնքով:

Բիւզանդիոն ղրկուած պատգամաւորութեան անդամ նշանակուեցան Վահան Ամատունի, նոյն ինքն Վասակին անձնական հակառակորդը, եւ Սեպուհն Հմայեակ, Վարդանին եղբայրը եւ Մերհուտան Արծ-

բունի, Սուրբ Աղանին եղբայրը :

Երբ պատգամաւորութիւնը ճամբայ ելաւ, Վարդան ալ, իր հաւատարիմ նախարարներով եւ անոնց գունդերով բռնեց Աղուանից ճամբան :

Վասակ վարպետօրէն Վարդանին ընկերացուց այն բոլոր նախարարներն ու Սեպուհները, որոնց ամուր նկարագիրը ծանօթ էր իրեն, որպէս զի դժուարութիւններ չունենայ իր երկդիմի եւ անվստահելի խաղերը յառաջացնելու համար՝ իբրեւ Մարդման Հայոց Աշխարհին :

Եւ երբ Վարդան ճամբայ ելաւ դէպի Աղուանք, Պարսից գունդերուն դէմ, Վասակ անմիջապէս նամակներ գրեց Միհրնէրսեհին, եւ Պարսիկ բանակին ուրիշ զօրավարներուն եւ աւագանիին, թէ Վարդան թէեւ ձեր վրայ կուգայ, բայց դուք հոգ մի՛ ընէք. վասն զի Հայ բանակին կարելոր մասը ես պահած եմ քովս, շատերն ալ ցրուած եմ ասդին անդին, այնպէս որ Վարդան շատ քիչ մարդ ունի :

Վարդան հասաւ Աղուանք. Պարսիկ զօրավարներ լսեցին Հայոց ժամանումը, եւ անմիջապէս անցուցին իրենց գունդերը Կուր գետէն, եկան Ուղիսաղ գիւղին մօտ, կտրելու համար Վարդանանց առաջը :

Վարդան տեսաւ, որ սոսկալի բազմութեան մը առջեւ կը գտնուի : Կայծակի արագութեամբ գործի սկսաւ, եռանկիւն կազմեց իր սակաւաթիւ գունդերը, եւ խոյացաւ Պարսից բազմութեան վրայ, որոնք սկսան ետ դառնալ եւ փախչիլ Կուր գետին վրայէն : Վարդանանք հալածեցին թշնամին, եւ Արշաւիր Կամսարական, որ ընտիր նետաձիգ մըն էր, գետամոյճ ըրաւ շատ մը զօրավարներ եւ նաւավարներ, երբ անոնք ճեպով խոյս կուտային նաւակներու մէջ :

Աղուանից յաղթութիւնը շահեցան Վարդանանք, եւ շուտով անցնելով Կուր գետը, հասան Աղուանից եւ Հոնաց սահմանադրին, եւ հոն պարիսպին դուռը պահող Պարսիկները սուրէ անցուցին, եւ պահակը յանձնեցին Աղուանից Թագաւորական տունէն Վահան անուն իշխանի մը : Եւ այս Վահանին դեսպանութեամբ՝ Հոները եւ ուրիշ լեռնցի ցեղերը դաշինքով միացուցին իրարու, կռուելու համար ընդդէմ Պարսից :

Այս միջոցին, երբ Վարդանանք Աղուանից երկրին մէջ փառաւոր յաջողութիւններ ձեռք կը բերէին, Վասակ Հայաստանի մէջ ազատ կ'զգար ինքզինք, եւ իրեն դադափարակից նախարարներով, կը դրժէր իր երդումն եւ ուխտը, եւ նամակներ գրելով Պարսից՝ կը դաշնակցէր անոնց հետ, եւ Հայ բերդերն ու ամրոցները կը պարպէր եւ Պարսից կը յանձնէր դանոնք, եւ Մամիկոնեան, Կամսարական եւ ուրիշ Վարդանի զինակից նախարարութեանց մանչ զաւակները առնելով անոնց դայեակներու ձեռքէն, փոխադրել կուտար Սիւնեաց բերդերը եւ անկից ալ կը զրկէր Պարսից Դուռը :

Այս դաւաճանութեան լուրը արագ հասաւ Վարդանին :

Վարդանանք սաստիկ տրտմեցան, բայց չյուսահատեցան ամենեւին : Երեսուն օրուան մէջ վերադարձան Այրարատ, ձմրան սկիզբը (450, Նոյեմբ.), Վարդան իր գունդերուն մէկ մասը արձակեց, որպէս զի երթան իրենց տուներուն մէջ անցընեն տօնական օրերը : Իսկ ինքն իր մօտ մնացողներով՝ պաշարեց Սիւնեաց երկիրը եւ գրեթէ սովամահ ըրաւ զայն :

Աղուանից յաղթութեան տօնը՝ 451 Յունվար 6ի

Ծննդեան տօնին հետ տօնեցին Հայաստանի եկեղեցիները, հոգեւոր վերին իշխանութեան կարգադրութեամբ:

Վասակ ալ կը գործէր առանց յուսահատելու, որպէս զի Ժողովուրդը ուժացնէ Վարդանէն, եւ սուտ սուտ խոստումներով եւ յոյսերով կը խարբալէր պարզամիտները՝ կարգ մը եկեղեցական գործիչներու միջոցաւ:

Յազկերտի վրայ ալ շատ դէշ կ'ազդէ Վարդանին յաջողութիւնները Աղուանից երկրին մէջ, եւ այսպէս երկու կողմէն ալ կ'սպասեն, որպէս զի ձմեռն անցնի եւ գարնան պարզուի կացութիւնը:

ԱԽԱՐԱՅՐԻ ՊԱՏԵՐԱՄՁԸ

ԱՂ ԳԱՐՈՒՆ է, 451ին դարունը:

Վարդանանք, մաս մը բանակեղտին մէջ եւ մեծ մասամբ ցրուած իրենց տունները, Մեծպահոց օրերը կ'անցընեն հոգեւոր եւ ռազմական պատրաստութիւններով, եւ գերագոյն ուրախութեամբ մը կը տօնեն Զատիկը, որ հանդիպեցաւ 451 Ապրիլ 8ին (Ահեկան 6):

Վարդան երբ տեղեկացաւ, թէ Պարսիկներ զօրք կը կեդրոնացնեն Հեր եւ Զարեանդ գաւառին մէջ, փութով ի գէն կոչեց իրեն զինակից նախարարութիւնները:

Անմահութեան տենչով վառ հոգիներ դղրդեցան, եւ հրեշտակային արագութեամբ մը վաթսուն հազար Հայ կտրիճներ բոլորուեցան Քաջ Սպարապետին շուրջ:

Միհրնեստէս երբ իմացաւ Հայոց Սպարապետին պատրաստութիւնները, բանակը յանձնեց Մուշկան Նիսալաւուրտ եւ Դողըվճ զօրավարներուն, եւ ինքն փութաց Տիգրոն, անձամբ պատմելու Յազկերտին, ըստ Նդիշէի, իր իմաստուն կարգադրութիւնները եւ Վասակին խաբեբայութիւնները:

Վարդան՝ Պարսից գիրքը եւ զինուորական ոյժը լրտեսելու համար ընտրեց Ամատունեաց նախարարութենէն Սեպուհն Առանձարը, որ երեք հարիւր հեծեակներով գնաց Հեր եւ Զարեանդ, տեսաւ, քննեց ամէն բան, եւ օգտուելով առիթէն՝ յարձակեցաւ Պարսից բանակին մէկ հզօր վերջապահ գնդին վրայ եւ սրէ անցուց զայն:

Քաջն Վարդան, ուրախ եւ հպարտ Առանձարի յաջողութեամբ, ուղեց յանկարծ իյնալ Պարսից բանակին վրայ նոյն անդ՝ Հեր եւ Զարեանդի մէջ, որպէս զի առիթ չտայ Պարսիկ զինուորներուն Հայաստան մտնելու, սպաննելու, գերելու եւ այլեւայլ վնասներ հասցնելու:

Սակայն Պարսից զօրավարներ աւելի արագ շարժեցան, եւ շուտով հասան Արտազ գաւառը, եւ Աւարայր գիւղին մօտ ընտրեցին Տղմուտի գաշտը, որ «չըջափակ տեղ» մըն էր, այսինքն՝ ամէն կողմէ պահով տեղ մը բանակ դնելու համար:

Վարդան ալ Հյապաղեցաւ Այրարատի մէջ, իր բանակը շարժեց դէպի Աւարայր, 451 Մայիս 25, Ուրբաթ օր, որպէս զի յանկարծակիի բերէ Պարսից բանակը, եւ մօտեցաւ թշնամույն դիրքերուն:

Օրը երեկոյացաւ պատերազմական պատրաստութիւններով:

Հո'ն էր Հայաստանեայց եկեղեցւոյն պաշտօն-

նէութիւնը, գլխաւարութեամբ Յովսէփի Կաթողիկոսին:

Գիշերն ալ անցաւ հոգեւոր պատրաստութիւններով:

Բովանդակ բանակն աղօթեց զուարթօրէն եւ հաղորդուեցաւ:

Անկնունքներ մկրտուեցան եւ կնքուեցան:

Ղեւոնդ Երէց, այդ զարմանալի եկեղեցականը, իր մաքուր ներշնչումներով դօտեպնդեց ազատութեան զինուորները:

Քաջն Վարդան նահատակի մը պայծառաւեսութեամբ խանդավառեց իր զինակիցները եւ իր արիւական ոգեով զրահաւորեց զանոնք, յիշեցնելով քաջերու կեանքը եւ իր քաջութիւնները: Բացատրեց անոնց անգամ մըն ալ այս պատերազմին նշանակութիւնը, որ բոլորովին տարբեր է մինչեւ այդ վայրկեան իրենց մղած պատերազմներու նշանակութեանէն: Առաջին պատերազմը Հայաստանի խղճմտանքին ազատութեան համար:

Գիշեր կը լուսնայ յուշիկ յուշիկ:

Արեւծաղի պահն է, որ կը կարմրի վարդադոյն, 451 Մայիս 26, Շաբաթ օրուան խորհրդով:

Վարդան արդէն կազմած կերտած է իր բանակին ճակատը: Ուխտապահներու ամէնէն քաջ եւ կարող զօրականներ, պատրաստ իրենց գունդերու գլխին, կ'սպասեն յարձակման նշանին:

Եւ կը յարձակին...:

Սաստիկ է բախումը:

Վարդան, որ ըստ Փարպեցւոյ, կը հրամայէր Հայ բանակին ձախ թեւին, ինկաւ Պարսից Մատեան գնդին վրայ. որովհետեւ այդ գունդին հետ էին

նաեւ Վասակ եւ իրեն կուսակից ուխտադրութներ:

Պարսից սարսափելի եւ անհամեմատօրէն ըստուար բանակին առջեւ տկարացաւ Հայ բանակը: Բայց Հայոց տուած հարուածը շատ սաստիկ եղաւ:

Տղմուտի ամբերուն վրայ ինկաւ Քաջն Վարդան:

Վարդանանց ընդհանուր կորուստն եղաւ 1036

հոգի:

Իսկ Պարսից կողմէն ինկած էին 3544 հոգի, որոնց մէջ անշուշտ բաղմութիւն մը Վասակեաններէն:

Եւ այս թիւերը ցոյց կուտան, թէ Վարդանանք կռուած են զիւցաղնօրէն: Եւ Քաջն Վարդան, Զօրազլուխը այդ առաքելեաց, նախճիրներու սարսափելին գործեց Մատեան գունդին մէջ:

ՎԱՐԴԱՆԻՆ ԱՐԺԱՆԻՔԸ

ՎԱՐԴԱՆԻՆ արժանիքը շատ բարձր է ըստ ինքեան, ինչպէս նաեւ համեմատելով զայն Վասակի հետ:

Վասակ շատ կարող անձնաւորութիւն մըն էր: Վասակ օժտուած էր մտքի մեծ մեծ կարողութիւններով: Պատանութենէն ցոյց տուաւ անկախ, փառասէր, յանդուգն իշխանի մը բոլոր յատկութիւնները:

Երիտասարդութեան ատեն մեծապէս օժանդակեց Ս. Մեսրոպի գրական եւ առաքելական գործունէութեան:

Իր վարած բարձր պաշտօններն ալ ցոյց կուտան, թէ Վասակ թանկագին կարողութիւններով օժտուած Հայ մըն էր: Վասակ ո'չ միայն Սիւնեաց

Նախարարութեան Տանուտէր եւ Իշխան եղաւ, այլ եւ Մարզպան եղաւ նախ Վրաստանի, եւ յետոյ Հայաստանի:

Բայց... Վասակ Տանուտէր եղաւ Սիւնեաց Նախարարութեան՝ սպաննել տալով իր հօրեղբայր Վաղենակ Իշխանը, որպէս զի օր առաջ յազուրդ տայ իր փառասիրական ձգտումներուն:

Իսկ Վարդանանց շարժման մէջ նենգեց եւ դաւեց Աղգային Դատին, որովհետեւ կ'ուզէր Պարսից հաճելի ըլլալ, ամէն գնով, Հայաստանի թագին ի տենչ....:

Ինչպէս կ'երեւի, Վասակ քանի՜ յաջողեցաւ իր ասպարէզներուն եւ ձեռնարկներուն մէջ, այնքան չփացաւ, եւ ա'լ վարպետ փօլիթիքս մը եղաւ, որուն համար այլ եւս նշանակութիւն չունէին բարոյական արժէքներ:

Իր նկարագիրը բացարձակապէս անվստահելի էր: Եւ ասիկայ ցոյց տուաւ ամէն անգամ, որ երկդիմի ընթացքի մը հետեւեցաւ եւ վերջապէս, ա'լ ճարահատ, անցաւ Պարսից կողմը, դաւաճանելով Աղգային կամքին դէմ, իր ուխտին դէմ, եւ մտնելով բազմաթիւ քաջերու եւ ամեղներու արեան:

Վասն զի, եթէ Վասակ հաւատարիմ մնար իր ուխտին, եւ իր շուրջ ոյժերը եւ կարողութիւնները Վարդանի պէս նուիրէր Աղգային Դատին, վըստահ եմ որ Աւարայրի պատերազմը կատարեալ յաղթանակ մը պիտի ըլլար: Եւ ինչ որ Վահան Մամիկոնեան տարիներ ետքը յաջողեցաւ ձեռք բերել, իրբեւ սրակ Վարդանանց դատին, Հայաստան պիտի վայելէր նոյն ազատութիւնը, եւ թերեւս աւելին ալ, Աւարայրի պատերազմէն անմիջապէս ետքը:

Այս կէտը շատ կարեւոր է, եւ պէտք է մտահան չընել զայն՝ Վարդանի եւ Վասակի վրայ խօսելու ատեն:

Քաջն Վարդանի արժանիքը քանիցս չեւտուեցաւ Տիգրանի դատավարութեան մէջ:

Յազկերտ եւ իր աւագանին խորապէս զգացին Քաջն Վարդանին ի զո՛ւր կորուստը:

Միհրներսէս, իր բոլոր դառնութիւնը թափեց Հայ եկեղեցականութեան վրայ, յայտարարելով.

— Սպաննեցիք մողերը, ձեր կախարդութեամբ կորուսիք Վարդանի պէս քաջ մարդ մը, որ օգտակար էր Շահին. եւ շատ Պարսիկներ եւ զօրագլուխներ կը յիշեն անոր մեծ մեծ դործերը եւ ծառայութիւնները, զորս նա ըրաւ Պարսկաստանի. անոր քաջասրտութիւնը նոյն ինքն Շահն անձամբ աեսաւ ի Մարվիդոտ: Շատ քիչ մարդիկ կան Պարսկաստանի մէջ, որ կրնան անոր անձին եւ գործին արժանիքը ի վեր հանել, եւ դուք պատճառ եղաք այնպիսի մարդու մը կորստեան:

Իսկ Յազկերտ զայրոյթով կ'չտամբեց Վասակը, ըսելով անոր երեսն ի վեր.

— Դուն երդումներով խաբեցիր մեր այնպիսի պիտանի, վաստակաւորը, զՔաջն Վարդան, Կայսեր եւ անոր Սպարապետին նամակներ գրեցիր, զայն նենգով դրկեցիր Աղուանից երկիրը Պարսիկ զօրքերու վրայ, եւ պատճառ եղար իմ Պարսիկ եւ ոչ-Պարսիկ մարդոց կոտորածին: Որովհետեւ այդ մեր Վարդանը, եթէ Յունաց Կայսրը կամ Հոնաց թագաւորը բռնութեամբ ուզէին առնել իմ ձեռքէս, Պարսկաստանի բոլոր ուժով կը կռուէի եւ հանդիստ չէի թողուր, մինչեւ որ նորէն ձեռք չբերէի զայն:

Եւ դո՛ւն այսպիսի ծառայ մը քու ձեռքովդ սպաննեցիր եւ Հայաստանի պէս պիտանի աշխարհի մը կորստեան պատճառ եղար, եւ հիմայ ալ լրբարար յանդգներ ես գալ մեզ տեսնելու, իբրեւ թէ չենք գիտեր նենգաւոր գործերդ:

Բայց պէտք է գիտնաս, որ այլ եւս Սիւնեաց Տէր չես դուն, եւ այն բոլոր չարիքները, զոր մտածեցիր եւ գործադրեցիր, պիտի կուտուն քու չար գլխուդ վրայ: (Ղ. Փարպ. էջ 260-61. եւ 280-82):

Այս գնահատումները պաշտօնական են, եւ պաշտօնական ըլլալով հանդերձ բոլորովին կը համապատասխանեն այն իրական եւ արիական յայտարարութիւններուն, զորս Քաջն Վարդան անձամբ ըրած էր Յազկերտի առջեւ, երբ բռնադատուեցաւ կեղծուրացութեան:

ԶՈՒԳԱԿՇԻՌ ՔԱՋՆ ՎԱՐԴԱՆԻ ԵՒ ՎԱՏՆ ՎԱՍԱԿԻ

ՎԱՐԴԱՆ բաց ճակատով գործեց: Վասակ նենգամտութեամբ սողոսկեցաւ: Վարդան հաւատարիմ էր առաջադրուած դատին, Վասակ իր փառքին իրականացումը կ'երազէր հոն: Վարդան հասկցուած էր ուխտապահներէն, Վասակ իր դարձուածներուն մէջ կը լլկուէր: Վարդան Աւետարանի հանդէպ կը պատկառէր, Վասակ ատրուչան կը բոցավառէր: Վարդան կ'անսար հանրութեան ձայնին, Վասակ իր տենչին միայն կը ձգտէր: Վարդան Հայոց աշխարհին փառքը կը տենչար, Վասակ անոր թագին սեւեռուած էր: Վարդան կը յարգէր Մարգարանին առաջարկները, իբրեւ երկրի մեծին,

իսկ սա կը դաւէր Սպարապետին: Վարդան ողջախորհուրդ մըն է, Վասակ չարախորհուրդ: Վարդան կը քաջալերէ, Վասակ վարանքով կը մխայ: Վարդան Արտազի մէջ կը շահատակէ, Վասակ Արտաշիրի փիղերուն ետեւ կը խորասուզի: Վարդան բանակ կը շարժէ, Վասակ հրամանի տակ կը խլլրտի: Վարդան կը նահատակուի հանրութեան համար, Վասակ իր փառաաւելի պատրանքը կը լուծէ: Վարդան կարմրած է պատերազմի դաշտին մէջ, Ժողովրդեան սրտին մէջ. Վասակ Տիգրանի զընդանին մէջ դառն արցունք կը թափէ. Վասակ արիացած է իր տկարացումէն. Վասակ ուրացած կը մեռնի: Վարդան յարացոյց եղած է զգացումի, քաջութեան, Վասակի բարձր կարողութիւնները մթաղնած են արհամարհանքի տարափին տակ: Վարդան ամէն սրտի մէջ դրոշմուած է, Վասակի գերեզմանին տեղն իսկ չերեցաւ: Վարդան «նորահրաշ պըսակաւոր» մըն է, սուրբ մըն է, Վասակի յիշատակըն իսկ չեղաւ «առաջի սուրբ սեղանոյն»: Վարդան անմա՛հ է, Վասակը կը կշտամբուի:

Վարդանէն յետոյ Վահան մը, Վասակէն յետոյ Գրիգոր մը: Եկեղեցի՛ն է յաղթապանծը, իսկ քանդումը՝ մոխրանոցներուն: Ազգն տեսակ մը ինքնութիւն կը չնչէ. սիւիքոր մոգացածներ սմբած են ինքնին:

ՔԱՋը գծեց յաղթանակի այս հիմը իր «Վարդագոյն արեամբ»:

Արշակունեաց ծիրանիին տեղ իր կեանքի ծիրանին ծաւալեց:

Գարունը նախանձեցաւ իր երանգներով՝ այդ Կարմիրին:

Դարեր կը պանծան 'ի Կարմիրն Վարդան» (ԵՂԻՇԷ, Քննկն. Ուսմն. էջ 392-94):

ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԸՍՏ ԵՂԻՇԷԻ

(«Ազգ», 1917 Փետր. 22-Մարտ 29)

ՆԱԽԵՐԳԱՆՔ

ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ պատերազմին պատմական աղբիւրներն են ԵՂԻՇԷԻ ԵՆ ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՅԻ:

Եղիշէ, գրած է միայն Վարդանանց Պատերազմին պատմութիւնը, վերածելով զայն դիւցազներգութեան մը, որպէս զի ընթերցումն ըլլայ հաճելի, ազդու եւ հետեւաբար խանդավառող: Եղիշէ այնքան յաջողած է գրելու այս ոճին մէջ, որ մեղրածորան կոչուած է: Եւ ստուգելու Եղիշէի պատմութիւնը՝ Հայ ազգին մէջ կարդացուած է անյաբար, եւ այս պատճառաւ արժանացած է բազմաթիւ տպագրութիւններու: Սուրբ Գիրքէն ետքը ամէնէն շատ եւ զանազան ձեւով հրատարակեալ գիրքերէն է Եղիշէ, որ օտար լեզուներու ալ թարգմանուած է:

Իսկ Ղ. Փարպեցի՝ դուռ պատմական ոճով գրած է իր պատմութիւնը, որ կը բովանդակէ Արշակունեաց թագաւորութեան անկումը, Հայերէն գիրերու գիւտը, Վարդանանց եւ Վահանեանց պատերազմներուն նկարագրութիւնները: Ղ. Փարպեցին ոճով գիրահասկնալի, խիտ եւ այնքան գեղեցիկ է, որ հեղինակը այս պատճառաւ կոչուած է նարտասան: Ճաշակի տէր հայ մը՝ պիտի չուզէր ձեռքէ ձգել նախնեաց մատենագրութեան այս գոհարը:

Հայ պատմութեանց շարքին մէջ՝ Ղ. Փարպեցի իրմէ յառաջ երկու պատմագիր միայն կը ճանչնայ, Ագաթանգեղոս եւ Փ. Բիւզանդ, ինչպէս նաեւ Ս. Մեսրոպին կենսագրութիւնը՝ Սեանչելի Կորիւնի գրչէն:

Քննադատութեան առջեւ խնդիր է, թէ Եղիշէ եւ թէ Ղ. Փարպեցի ի՞նչ յարաբերութիւն ունին իրարու հետ. այսինքն՝ Վարդանանց Պատերազմին վրայ գրող այս երկու հեղինակներ տեսած են իրարու գործերը, օգտուած են իրարմէ, թէ անկախաբար գրած են: Դարձեալ, աւելի վերջին ժամանակներու պատմագիրները (Թովմաս Արծրունի եւ Յովհանն Կիլիս.) այնպիսի տեղեկութիւններ կուտան Վարդանանց Պատերազմին վերաբերութեամբ, որ չեն դառնուիր ո՛չ Եղիշէի եւ ո՛չ ալ Փարպեցիի գիրքերուն մէջ: Ո՞վ է ասոնց աղբիւրը: Մեղրածորանէն եւ ճարտասանէն յառաջ կորսուած ուրիշ պատմութիւն մըն է, եթէ ոչ ժողովրդեան մէջ պահուած աւանդութիւն մը:

Եթէ Արծրունեանց պատմիչ Թովմային հաւատանք, պէտք է ընդունիլ՝ որ Եղիշէի Պատմութիւնը պակասաւոր է. որովհետեւ Բարձրամասուն ասորի մը՝ նենգով ձեռք բերած է Եղիշէի գիրքը, եւ ատոր մէջէն կտրեր հաներ է Արծրունեանց վերաբերեալ մասերը: Այս տեղեկութիւնը վստահելի չէ. բայց ստույգ է, որ Եղիշէին գրած պատմութիւնը, որ եօթը գլուխներէ (յեղանակ) պիտի բաղկանար, եւ ասոնցմէ դուրս (արտաքոյ) Ութերորդ մըն ալ ունի, այլ նաեւ պատմագիրը այդ Ութերորդ գլխին վերջերը եւ Հայոց աշխարհի փափկասուն տիկնանց մասին գրուած հիանալի դրուագէն յա-

ռաջ՝ կ'ըսէ, «Բայց ի տեղի այսր ինձ դարձեալ գալ պիտի»: Այս խոստումը կամ առաջադրութիւնը սա-
կայն չէր գործադրուած:

Չենք գիտեր թէ ասպազայ հետադոտութիւններ
ի՞նչ լոյսեր պիտի կրնան սփռել Վարդանանց Պա-
տերազմին պատմական աղբիւրներուն վրայ, բայց
գիտենք թէ Վարդանանց Պատերազմին չափ հետա-
քրքրակա՛ն են նաեւ Եղիշէի պատմութեան շուրջ
յուզուած բանասիրական եւ քննադատական կրթիչ
խնդիրներ:

Այսչափ արագ արկնարկով մը հետաքրքրելէ
ետքը ընթերցողներս, Վարդանանց պատմութեան
մասին, կը խնդրեմ, որ մաքուր հայու սրտով ու
սիրով հետեւին ինձ, որպէսզի շուտ անցնինք միա-
սին Եղիշէի եւ Փարպեցիի պատկերացուցած տե-
սարաններու առջեւէն, գիտելով միայն խոշոր եւ
ընդհանուր գիծերը Շաւարշանի Մեծ Պատերազ-
մին, զոր Վարդանանք սկսան եւ Վահանեանք վեր-
ջացուցին, 451էն մինչեւ 485ի սկիզբները:

ԱՌԱՋԻՆ ՅԵՂԱՆԱԿ

Արշակունեաց փառաւոր թագաւորութիւնը վեր-
ջացած, սուգ է պահեր հայ արքունիքը: Հայ Նա-
խարարներ, Ժամանակին այդ «գործիչները», յա-
ջողեր էին իրենց ներքին կռիւներով դիւրացընել
Հայաստանի բաժանման ծրագիրը Պարսից եւ Յու-
նաց միջեւ: Բայց Հայ Ազգը ներքին ոյժ մը ստեղ-
ծած էր Ս. Սահակի եւ Ս. Մեսրոպի անհամեմա-
տելի ազդասիրութեան շնորհիւ: Հայաստանեայց
Եկեղեցին իրօք հայացած, զօրացած, ամրոց մը ե-
ղած էր թագաւորոյս եւ բաժանեալ Հայութեան հա-

մար: Շահնշահերու կառավարութիւնը քաջալերած
էր այդ հոյակապ երեւոյթը. այս է պատճառը
«աստուածպաշտութիւնն բարձրագլուխ կամակարու-
թեամբ երեւելի լինէր յաշխարհին Հայոց»:

Յազկերտ Բ.ի ատեն քաղաքականութիւնը կը
փոխուի: Բուն Պարսկաստանի մէջ եւ դուրսը՝ քրիս-
տոնէութեան ծաւալումն ու պայծառացումը անհան-
գիստ կ'ընէին մոգերը: Հեռաւոր մարզերու մէջ քա-
ղաքական խլրտումներ վտանգ կ'սպառնան: Յազ-
կերտ կը շարժի: «Արջօրիսսականք ընդ վախճա-
նել շնչոյն հօրագոյնս կոռին»: Բոլոր հպատակ ազ-
գեր ու ցեղեր, ամէնքն ալ «հաւատացեալք ի մի կա-
թողիկէ առաքելական եկեղեցի», կը կոչուին գէնքի
տակ: Ամէնքն ալ անմեղութեամբ կը վազեն կա-
տարել իրենց հաւատարիմ քաղաքացիի պարտակա-
նութիւնները: Յազկերտին առաջին յարձակումը
Քուչանանց վրայ, յաջողութեամբ պսակուեցաւ եր-
կարամեայ կռիւէ մը ետքը: Այս յաջողութիւնը հը-
պարտացուց զՅազկերտ: Ուզեց նախատել Քրիստո-
սը՝ ծաղրելով Աւետարանի պատմութիւնը Փրկչին
հրաշալի կեանքի մասին:

Եռանդուն, երիտասարդ նախարար մը, Գարե-
գին, համարձակեցաւ գիտել տալ Յազկերտին իր
տգիտութիւնը: Շահնշահը բռնկեցաւ Բաբելոնի
հնոցին պէս եւ իր բոլոր թոյնը թափեց յանդուգն հա-
ւատացեալին վրայ: Երկու տարի բանտի մատնուե-
ցաւ, շնորհազուրկ եւ տանջանքներու մէջ նահա-
տակուեցաւ արի նախարարը:

Արիւնոտ նշանը տրուած էր:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՅԵՂԱՆԱԿ

Եւ տրուած նշանին նշաւակ եղած էր հայ բանակը մասնաւորապէս. որովհետեւ բոլոր ազգերէն աւելի Հայեր եւ այն ալ նախարարազունը կը զայրացնէին Բոնակալը իրենց ջերմագոյն աստուածալաշտութեամբ: Պատիւ, դահ, կահ՝ չկրցան հրապուրել հայ-քրիստոնեայն: Չթուլցան երկնաւոր առաքինութեան մէջ: Գիտէին եւ կը նախատեսէին ապագան: Մահէն չէին վախնար. որովհետեւ գիտէին մեռնիլ: Կոյրեր չէին, որոնք զուրկ են արեւի ճառագայթներէն. ուսեր էին կատարեալ կեանքի գիտութիւնը: Հոգեկան, դաղափարային արժէքներ ամէն ինչ էր այս պատուական Հայոց համար: Աշխարհի հարստութենէն չէին հրապուրուեր, Բոնապետի սպառնալիքներէն չէին սասաներ:

Յազկերտ մերթ կը շանթէր, կը դալարէր թունաւոր օձի պէս, մերթ կատղած առիւծի պէս կը դռար, հոգիի եւ մտքի տաղնապներու մէջ, վերջապէս երբեմն անուշութեամբ եւ երբեմն խստութեամբ՝ պաշտօնական կոչն ուղղուեցաւ Քրիստոնեաներուն: Բանակի ծառայութեան մէջ անտանելի եղաւ ասոնց ինկած բաժինը. ոռճիկներ ու թռչակներ կը ճատուեցան. երկար չտեւեց, հայ զինուորութեան գեղեցկութիւնը անշքացաւ. «Այնպիսի պատուական զինուորապետի հասեալ էր ի չարաշուք անարգութիւն, եւ հայրենի ազատութիւնն չարաշար կայր ի ծառայութեան մարդախոշոշ բռնաւորին»: Վաստակ, ծառայութիւն, կաթնեղբայրութիւն, եւ ո՛չ մէկ նիւթական եւ բարոյական կապ եւ յարգ ա՛լ չէր յիշուեր: Երբ բանակի մէջ հայ զօրութիւնը

այսպէս կը ճգմուէր, անդին Դենչապուհ Հայաստան կը հասնէր եւ հարկի ու պարտքի տակ կը ճմլէր երկիրը, նոյն իսկ կը բռնաբարէր եկեղեցւոյ ազատութիւնը՝ հարկատու ընելով զայն, որպէս զի Հայեր՝ ստիպուին իրենց հաւատքի գնով ստանալ իրենց ազատութիւնը: — «Ոչ ըստ արքունի արժանաւորութեանն առնուին, այլ հիմաբար յափշտակելով, մինչեւ ինքեանք իսկ մեծապէս զարմանային, քէ ուստի այս ամենայն գանձ ելանէ, զիս՝ որ շէն կայցէ աշխարհն»:

Այսպիսի բռնի միջոցներ ապարդիւն կը մնան: Պաշտօնական հրովարտակ կը դրուի Յազկերտի անունով, Միհրներսէսի կողմէն, որ շատ խելացի Եպարդոս մըն էր եւ հրամանատար Յազկերտի բանակին:

Հրովարտակը կը պարզէ Դենիմազդէզի դաւանանքը, որ հին Զրադաշտութեան խաթարուած մէկ նոր դրութիւնն էր, կը վերջանար մեղադրանքով մը ընդդէմ Քրիստոնէութեան:

Հայաստանի երկու մեծ ջահերը հազիւ տաս տարիներէ ի վեր շիջած էին յանձին Մեծացն Սահակայ եւ Մեսրոպայ: Հայաստանի քաջ դաւակները օտարութեան մէջ, բանակի դժուարին գործերու մէջ քամուած էին: Բայց կենդանի՛ էր մեծ թարգմանիչներուն հիմնած ու հաստատած գործը: Ասոնց հատարիմ եւ ուշիմ աշակերտները՝ Յովսէփ Կաթողիկոսի գլխաւորութեամբ, կազմեցին Արտաշատու պատմական ժողովը: Գիտութեամբ, քրիստոնէական խորին հաւատքով, պաշտօնական հիանալի պաշարիւնով եւ վճռականութեամբ պատասխանեցին Միհրներսէսի:

Ուշադրութիւն: Երկրպագելի է այս պատկերը: Բնաշխարհի մնացած ոյժը համախմբուած է հազիւ յիսուն տարիէ ի վեր հայացած, ազգայնացած Մայրենի Եկեղեցւոյ հովանոյն տակ: Հայը իր ամբողջին մէջ ապահով, կարգապահ, լուրջ, կը խորհի, կը գործէ, կը վճռէ, կը պատասխանէ, եւ պատրաստ է վաղուան համար...:

Կազմ ու պատրաստ են ամէն պատահականութեան առջեւ. — «Ի քէն տանջանք, եւ ի մէնջ յանձնառութիւնք. սուր քն եւ պարանոցք մեր: Զմեք ինչ լաւ մեք քան զառաջիկան, որ յայսր վկայութեան վերայ եղին զինչս եւ զստացուածս եւ զմարմինս իւրեանց»

Այս քաջ եւ կտրուկ խօսքեր զայրոյթ կը գրգռեն Տիգրանի մէջ: Հայաստանի մէջ մնացած նախարարներուն նշանաւորներն ալ կը կանչուին դուռը, անարգ ընդունելութիւն կ'ըլլայ ասոնց, վաղեմի սովորութիւններ եւ պաշտօնական արարողութիւններ չեն կատարուիր: Արդար բողոքը կը բարձրացնեն Հայեր, ցոյց տալով իրենց հաւատարմութիւնը, ծառայութիւնը Շապուհ ժամանակներէն ի վեր: Աւելի եւս կը բորբոքի Յազարտ, չուզեր լսել հաւատարմութեան ձայնը, վնաս կը համարի Հայոց վաստակներն ու ծառայութիւնները. կը բռնադատէ կրօնափոխ ըլլալու:

Շահնշահի ներքին խորհրդակիցներէն մէկին թելադրութեամբ Հայեր կը հաւանին առ երեսս: Փառքեր պատիւներ կը շնորհուին, Դուռը ցնծութեան մէջ է. եօթը հարիւր մոգեր հրահանգ կ'ստանան ճամբորդելու դէպի Հայաստան՝ առ երես ուրացեալնե-

րուն հետ: Դենեմազդեղի ուսուցիչները ուրախ են այս նոր դաշտի ճամբուն վրայ, իրենց մէջ բայ բաժին կ'ընեն Հայոց աշխարհը:

ԵՐՐՈՐԴ ՅԵՂԱՆԱԿ

Հայաստանի Հայերը չեն կրնար ըմբռնել թէ ինչ պատահեր է, որ իրենց մեծերն ու առաջնորդները բռնադատուել են համակերպիլ ուրացման: Խորի՛ն է յուզումը, սաստի՛կ՝ մեղադրանքը: Կարծես յուսահատել են բոլորովին: Գաղտնիքը չէին ուզեր յայտնել, բայց անհնար էր լռելն ալ: Հեղձամղձուկ եղած արցունք կը թափեն:

Այս վիճակը անտանելի էր, չէր կրնար տեւել. զօրքին մէջ գտնուող քահանաներ անմիջապէս կը վազեն կը ցրուին Հայ ժողովուրդին մէջ, խելամուտ կ'ընեն իրողութեան: Բոլոր հաւատարիմներ ոտքի կ'ելնեն: Ուրացութեան նախատինքը պէտք էր սրբորուի. որո՛նք ալ ըլլային ուրացողները, պէտք էին մեռնիլ: Աստուածային օրէնքը հռչակուեցաւ տիրող: Ամէն յանցաւոր անով պիտի գտնէր իր պատիժը:

Այս միջոցին Հայոց դուռը եւ մոգեր եկած հասած են Անգղ գիւղաքաղաքը: Մոգեր ամէն կերպով պատրաստուած են գործի: Սուրբն Ղեւոնդ, այդ հիւանդոտ, բայց սրտոտ երէցը, հմտութեան եւ մաքուր հայրենասիրութեան այդ մարմնացումը, անգործ չէր կեցած: Կիրակի օր մըն էր: Հայոց եկեղեցւոյն դռները պիտի խորտակէին մոգեր: Ղեւոնդ երէց իր խորհրդակիցներով ու ժողովուրդով դիմադրաւեց այդ խոշոր եւ բիրտ ոյժը. քարերով մի-

այն կը վռնտեն թշնամին եւ կը բանան եկեղեցին աստուածային սլաշտամունքը կատարելու համար:

Այս հարուածը այնքան սաստիկ եղաւ եւ այնքան անակնկալ, որ մոգական յայտարարեց. եթէ նոյն ինքն աստուածներ օգնութեան հասնին, կարելի չէ որ մոգութիւնը Հայոց մէջ հաստատուի: Այս Հայերը ո՛չ շղթայէն կը վախնան, ո՛չ ալ տանջանքէն: Ո՞վ կրնայ դէմ դնել ասոնց:

Մարդսան Վասակ կը ջանայ հանդարտեցնել մոգական յուզումը եւ կաղերքել անոր յուսահատութիւնը: Այնքան ճարպիկ էր Վասակ, որ «յիմարեցոյց եւ ամիչեցոյց զմիտս մոգական»:

Ծար մը պէտք էր գտնել: Բոլոր Եպիսկոպոսներ կը դիմեն Սպարապետին, Վարդան Մամիկոնեանի ապարանքը, եւ կը ստիպեն գործի դուրս անցնիլ: Վարդան կը հաւանի, եւ առաջին գործը կ'ըլլայ Վասակին կալանաւորումը, որ ազատելու համար մահուանէ, գրաւոր եւ բերանացի երգումներ կ'ընէ: Գիտնալով հանդերձ անոր կեղծաւորութիւնը՝ թող կուտան դայն:

Նոր ուխտով եւ սիրով կը միանան իրարու. — «Քանզի Հայր մեր՝ զՍուրբ Աւետարանն գիտեմք եւ Մայր՝ զԱռաքելական Եկեղեցի Կաթողիկէ՝ մի՛ ոք չար անջրպետ ի մէջ անկեալ՝ զմեզ քակեսցէ ի սըմանէ»:

Այս ուխտն ու սէրը կը հաւասարեցնէ հաւատարմները. ծառայ եւ տէր, փառկացեալ ազատն ու վշտացեալ գեղջուկը, այր ու կին, ծեր եւ տղայ, ամէնքն ալ մէկ սիրտ էին, մէկ զինուորութիւն դիտէին: Անոնց միակ նպատակն էր «Քաջութեամբ միայն մեռանիլ»: Ամէն Հայ՝ զինուոր կտրած էր:

Ամէն կողմ յաջողութիւն կը գտնէին թէ՛ կանոնաւոր Հայ գունդեր եւ թէ՛ անկանոն Հայ զօրքեր կը կըռուէին: Կարծես հրաշքով կ'իյնային բերդեր: Բընութիւնն իսկ կարծես սքանչելի ժպիտ մը կ'արտայայտէր այս յաջողութիւններուն հանդէպ: — «Սոյնպէս եւ աստեղք ի յերկինս երեւէին յոյժ լուսալիր պայծառացեալ, զոր ոչ ունէին յառաջին բնութեանն»:

Այս միջոցին Աղուանք օգնութիւն կը խնդրէին Հայոցմէ. Քաջն Վարդան հոն կը վազէ: Վասակ կ'օգտուի սպարապետին բացակայութենէն, իր կողմը կ'առնէ թուլահաւատ նախարարները. չուտով լուր կը զրկէ Պարսից բանակին, որպէս զի դիմաւորեն Վարդանը: Սերուխտ իր մեծ բանակով կը հանդիպի Վարդանին՝ Վրաց սահմաններուն վրայ: Մամիկոնեան զօրավարը եւ Արշաւիր Արշարունի յանկարծակիի կը բերեն Սերուխտը եւ մեծ մեծ յաջողութիւններ կ'ունենան:

Վարդանի բացակայութեան միջոցին Վասակ հանդարտ չէր նստած: Շարք մը նշանաւոր բերդեր գրաւած էր, եկեղեցիները կողոպտած եւ տուններ քանդած: Վարդան չուտով վերադարձաւ Հայաստան՝ այս գոյժն առնելէ ետքը: Վասակ գիշերանց խոյս կուտայ, երբ կը լսէ Վարդանին վերադարձը եւ կ'երթայ Սիւնեաց բերդերուն մէջ ապաստան գտնելու: Վարդան կը յարձակի Սիւնեաց գաւառին վրայ, սաստիկ կը նեղէ դայն եւ կ'աւերէ ու կ'աւարէ: Սարսափելի՛ հարուած:

Յազկերտ լսելով Հայաստանի ներքին քայքայումը, մեղմացաւ, եւ պահ մը թուլցուց հալածանքը եւ ազատ թողուց քրիստոնէութիւնը: Յազկեր-

տին ընթացքը վստահութիւն չներշնչեց Վարդանանց, եւ հետեւաբար ասոնք չփոխեցին իրենց դիրքը:

Եւ Միհրնէրսեհ ստիպուեցաւ զօրաւոր բանակով մը դալ Փայտակարան՝ Հայոց սահմանները:

ԶՈՐՐՈՐԴ ՅԵՂԱՆԱԿ

Ա՛լ Վարդանանք եւ Վասակեանք դէմ դիմաց են: Դօղը պատուած է: Ուխտադրութ Վասակ իր դերին մէջ է, վստահելով իր ոյժերուն, իր պաշտօնական բարձր դիրքերուն եւ ազդեցութեան: — «Այդ յայսմ հետէ եւ անդր, ուր սպրդեալ անկանի երկպառակութիւն ի ներքս, ընդ քակել միաբանութեանն՝ եւ երկնաւոր առաքինութիւնն հեռանայ, եւ անձնըմտիրք լինելով՝ յոյժ բազմանայ լալումն ողբոյս»:

Վասակ կը փութայ Փայտակարան երթալ, ամբաստանել Միհրնէրսեհի առջեւ Վարդանանց կողմը՝ իբրեւ պատճառ երկրի աւերման: Միհրնէրսեհ խորագէտ էր. ներքնապէս կը դարձնէր Վասակը, բայց կ'ուզէ օգտուիլ անկէ, նոյն իսկ Հայոց թագը խոտանալով, հերիք էր որ ասպտամբութիւնը զրսւղէր, ձեռնտուութեամբ ներքին թշնամիին (—Վասակին): Եւ ստուգիւ Վասակ յաջողեցաւ եւ ամբողջ Սիւնիքը «ասպտամբեցոյց յուրացութիւն»։ Վիրք, Աղուանք, եւ Աղձնիք, որ Վարդանի դաշնակիցներն էին, զատուեցան Վասակի ազդեցութեամբ: Վասակ իր այս բոլոր յաջողութիւնները ո՛չ միայն տեղեկազրեց Միհրնէրսեհին, այլ նաեւ Բիւզանդիոն, յունաբաժին Հայաստանի սպարապետ Մամիկոնեան ոմն Վասակի միջոցաւ: — «Եգիտ այս Վասակ գայն Վա-

սակն իւր գործակից ի մեծամեծ չարիսն, գոր միաբանեցին երկոքեանն»:

Վասակ իր գործունէութեան եւ յաջողութեան զազաթնակէտն է հասեր: Վարդանանց կողմը նուաճելու, ճզմելու համար ամէն միջոցի կը դիմէ, ամէն միջոց կ'արդարացնէ: Շարժեց, չփոթեց Հայոց աշխարհը ներսէն ու դուրսէն: Հարազատ եղբայրները զատեց իրարմէ. հայրն ու որդին իրարու դէմ հանեց, «եւ ի մէջ խաղաղութեան, արար խռովութիւն»։ Նոյն իսկ իր հարազատ երկու եղբորորդիները, որոնք հաւատարիմ էին առաքինութեան սուրբ ուխտին, ամբաստանեց, եւ արքունի հրամանաւ դուրս հանեց Սիւնեաց աշխարհէն, անգամ մըն ալ չվերադառնալու պայմանաւ: Բոլոր վանականներն ալ հալածեց եւ փախցուց անկէ, եւ Պարսիկներուն սորվեցուց ի՛նչ որ չէին գիտեր Հայոց կրօնական ներքին կեանքի մասին: Այդ բոլորին նպատակն էր Քրիստոնէութիւնը վերցնել Հայաստանէն:

Բայց Միհրնէրսեհ չատ աւելի հետաքրքրուած է Վարդանի շարժումներով քան թէ Վասակի դաւաճանութիւններով: Երբ ճիշդ զազափար մը կազմեց Վարդանանց պատրաստութեան եւ դիտաւորութեան մասին, Փայտակարանի բանակը յանձնեց Մուկան Նիւսաւաւուրտին, եւ ինքն վերադարձաւ Տիգրոն, իրաց վիճակը սրբելու համար Յաղկերտին:

Յաղկերտ դառնացաւ՝ երբ տեղեկացաւ Վասակի երկդիմի, կործանարար քաղաքականութեան, եւ սպառնաց,

— «Եթէ ապրեսցի անօրէնն այն ի մեծ պատերազմէն, մեծաւ անարգանօք տամ ըմպել նմա գրածակն դառնութեան մահու»:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՅԵՂԱՆԱԿ

Վարդանանք, թէ եւ տակաւ թիւ, բայց աստուածային սիրով զրահաւորուած են: Գաղափարի կռիւն է որ սիրտի մղեն. ասիկա գերբնական է իրենց համար, աստուածային է: Ամէն դժբախտութիւն եւ դէշ հետեւանք նախատեսած են: Վախկոտ ու անարի չեն: Ամէնէն աւելի տկար կարծուածներն ալ այդ սիրով զինուած, զօրացած են: Մարդիկ որ չեն վախնար մահէ, կարեւորութիւն չեն տար ընչից յաւիժտակութեան, չեն ուզեր զգածուիլ իրենց սիրելիներուն խողխողումէն եւ իրենց ընտանեաց գերեզմարութենէն, չեն տկարանար հայրենազրկութեան եւ օտարութեան մէջ ստրկութեան սարսափէն. «առ ոչինչ համարեցան զայս ամենայն անցս չարչարանացն. այլ միայն միաբան կալ ընդ Աստուծոյ, զի ՚ի նմանէ միայն մի՛ գերի ելցեն», որովհետեւ «Մեծ է սէրն Աստուծոյ քան զամենայն մեծութիւն երկրաւոր»:

Քաջն Վարդան, որ շարժումին գլուխը անցած էր, անվհատութեան եւ արագութեան հիանալի օրինակը կուտայ: Կ'զգայ Վասակին տուած հարուածին ամբողջ ծանրութիւնը իր բացակայութեան միջոցին, գիտէ թէ իրեն յարողներուն եւ հետեւողներուն մէջ ալ կային երկմիտներ ու երկերեսներ: Իր եղբայրները, զաւակները, եղբօրորդիները կը դնէ պակսողներուն տեղ, Արտաշատի մէջ կը ժողվէ իր զինուորները եւ կը պատրաստուի անցնիլ Երասխը երթալու համար դէպի պատերազմի դաշտն Արտաշ:

Արտա՛ղ: Վաթսուն հազար Հայ քաջերով, հեծ-

եալ թէ հետեւակ, կ'եռայ ու կը զեռայ դաշտը. հո՛ն եկեր հաւաքուէր են իրենց ռազմական բոլոր պատ-
րաստութեամբ,

Ներշապուհ Արծրունի,
Խորէն Խորխոռունի,
Արտակ Պալունի,
Վահան Ամատունի եւ գունդն Վահեւունեաց,
Թաքուլ Դիմաֆսեան,
Արշալիր Արշարունի,
Շմաւոն Անճաւացի,
Տաճատ Գնքունի,
Ատով Գնունի,
Խոսրով Գաբեղեան,
Կարէն Սահառունի,
Հմայեսկ Դիմաֆսեան,
Ներսէի Քաջբերունի,
Փարսման Մանդակունի,
Արսէն Ընճայեցի,
Այրուկ Սկունի,
Վրէն Տաշբացի,
Ապրսամ Արծրունեացն,
Շահ Խոնապետն Արփունի,
Խուրս Սրուանձտեաց,
Քօղեանֆն,
Ակէացիֆն,
Տպրատունիֆ,
Զօրֆն Ռշտունեաց,

եւ բոլոր արքունի գործակալներ, իրենց զօրքերով,
եւ ամէնուն գլուխը ինքն Սպարապետն Հայոց, Վարդան Մամիկոնեան: Հոն եւ «Սուրբֆն Յովսէփ եւ Ղեւոնդ երէց, բազում եւ այլ քահանայք, եւ եւս

բազմագոյն պաշտօնեայք»։ Հայ եկեղեցականը Հայ զինուորին քով։ Գաղափարի կռիւ է, հոգեւոր պատերազմ մըն է, անոնք չէին կրնար չնետուիլ պատերազմի գաշտը, անոնք ալ «կը ցանկային մահակից լինել քաջ նահատակացն»։

Սպարապետն կը խօսի իր մարտական ճառը։ Ուրչափ համեստ, այնքան արի՛ է Վարդան իր խօսքերուն մէջ։ Դատը քաջ ըմբռնած է. գիտէ հայ զինուորին հոգեբանութիւնը։ Իր ճառին գլխաւոր գիծերն են.

— Շատ մը կռիւներու մտեր ելեր ենք, երբեմն յաղթուած ենք, բայց ընդհանրապէս յաղթող ելած ենք։ Այդ կռիւներու մէջ քաղաքացիական պարտք մը կը կատարէինք եւ մեր նպատակն էր գոհ թողուլ մեր վրայ իշխողը, եւ վարձատրուիլ։ Այս կըսիւր բոլորովին տարբեր է նախկիններէն։ Ասիկա գաղափարի, պատուի կռիւ է։ «Մահկանացու հըրամանատու»ին չէ որ հաճելի պիտի ըլլանք, այլ «անմահ թագաւորին»։ Ձենէ չատեր քան զիս լաւագոյն էք քաջութեամբ եւ հայրենի պատուով։ Բայց զիս գուր հրաւիրեցիք առաջնորդել ձեզի։ Մեր նպատակն է մեռնելու չափ կռուիլ, եւ ուշադրութիւն ընել, որ «յարութիւնս քաջութեան՝ վատութիւն մի՛ խառնեցուք»։ Արդէն մէկ երկու կռուի մէջ յաջողեցանք։ Թող գիտնայ թշնամին, որ քրքիստոնէութիւնը հազուապէս մը չէ մեր վրայ, որ փոխենք. մեր մարմնի գոյնին պէս է այդ, որ չփոխուիր։ Մեր սու երեսս «ամպարչտութիւն»ը ցաւալի էր. բայց Աստուած գիտէ, եւ դուք ալ գիտէք որ ասիկա մեր սիրելեաց համար էր. հիմայ կրկին

պարտք կը ծանրանայ մեր վրայ, այս կեղտն ալ պէտք է սրբել մեր վրայէն։ «Երկիւղ՝ քերահաւատութեան է նշաւակ»։ Արդէն թերահաւատութիւնը չատոնց մերժեցինք, թող վախն ալ փարատի մեր մտքէն ու խորհուրդէն»։

Վարդան իր հաւուն, Մեծն Սահակայ թարգմանած Սուրբ Գիրքը ձեռք առած, Մակարայեցոց քաջագործութիւնները կը կարդայ, մեծ նմանութիւն կը գտնէ անոնց եւ իրենց վիճակին մէջ։ Եւ կը սրտապնդէ հաւատարիմները քաջերու օրինակներով։

Առանձաբ Ամասունի, քաջ եւ իմաստուն Սեպուհ մը, երկու հազար հայորդիներով անգամ մը յանկարծակիի կը բերէ Պարսից բանակը՝ Հէր եւ Զարեանդ գաւառին մէջ։ Վասակ նոր հնարքներու կը դիմէ Վարդանանց կողմը տկարացնելու համար, բայց չյաջողիր։ Սուրբն Դեռնդ քրիստոնէական եւ հայրենաիրական հարուստ եւ տաք չնչով մը կը խրախուսէ հայոց բանակը. — «Մեր յոյսն մեզ կրկնիս երեւի. եթէ մեռանիմք՝ կեանք, եւ եթէ մեռուցանիմք՝ մեզ նոյն կեանք առաջի կան»։ Հայրենասէր եւ քաջ քրիստոնեայ Երէջն իրենց ներկայութիւնը բանակին մէջ մասնաւոր խնամքով դիտել կուտայ, աւելի եւս արծարծելու համար հայ զինուորին կռուելու եռանդը. — Դուք ամէնքդ ալ, կ'ըսէ, գիտէք, որ պատերզամի ատեն սովորութիւն ունէինք բանակի մէջ քահանաներ ունենալ, բայց ճակատի ատեն անոնց աղօթքին յանձնուելով՝ զանոնք կը թողէինք ամուր տեղեր. բայց այսօր եպիսկոպոսներ ու երէցներ, սարկաւազներ, սաղմոսներ

գուներ, գրականագետներ, ամէնքն ալ զինուորներու նման պատրաստ են կռուի, եւ կ'ուզեն ձեր հետ յարձակիլ զարնել ճշմարտութեան թշնամին: Ասոնք մեռնելէ ալ չեն զանգիտեր. որովհետեւ աւելի կ'ուզեն մեռնիլ քան թէ մեռցնել:

Մեծ պատերազմին զիշերը՝ այս ոգիով կը խօսի Սուրբն Ղևոնդ: Այդ հիւանդոտ, բայց գիտուն, հայրենասէր, քրիստոնեայ եկեղեցականը, մոռցեր էր իր հիւանդութիւնը, կրակուրոց կտրած է Վարդանի բանակին մէջ, կը հրահրէ, կը խանդավառէ, ամէն զինուոր իր հոգեւոր պարտքն ալ կը կատարէ. զիշերն ի բուն անկնունքներ կը մկրտուին, կը կնքուին, առաւել Ս. Պատարագ կը մատուցուի, հաւանաբար ամէն զունդի մէջ զատ զատ, եւ անշուշտ առաջին Պատարագիչն է նոյն ինքն Սուրբն Յովսէփ. բոլոր բանակը կը հաղորդուի, կարծես Զատիկի տօն մըն. էր: Ամենքն ալ լուսազգեստ են հիմայ, եւ ցնծութեան աղաղակներով կը հրճուին. — «Հաւասարեցէ մահ մեր ընդ մահ արդարոցն, եւ հեղումն արեան մերոյ ընդ արիւն սուրբ մարտիրոսացն. եւ հանեցի Աստուած կամաւոր պատարագաւ, եւ մի՛ տացէ գեկեղեցի իւր ի ձեռս հեթանոսաց»:

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ՅԵՂԱՆԱԿ

Պարսից բանակին հրամանատարը, Մուշկան Նիւսարաւուրտ, յուսահատ՝ Հայերը սուտով ու խոստովներով նուաճելէ, կը շարժի իւր կողմէն: Վասակեաններէն ստուգած է արդէն Վարդանանց վի-

ճակը, անոր նշանաւոր ասպետներուն քաջութիւնը, եւ ըստ այնմ կը կազմէ ու կը պատրաստէ Մատեան զունդը: Այս զունդը կը կազմուէր փիղերէ, իւրաքանչիւր փիղին աջէն ու ձախէն երեք հազար ասպաղէններ. ասոնք բռնեցին իրենց դիրքը մեծ դաշտի երկայնքին, այսինքն Տղմուտ գետի մէկ կողմը. «Իբրեւ գաշտարալ մի հօր եւ կամ իբրեւ գրերդ մի անմատոյց»: Ապարհայից զունդը, Կաշտաց, Հոնաց, Գեղաց եւ ուրիշ ազգերու ընտիր զօրքերն ալ Մ. Նիւսարաւուրտ կ'առնէր իր աջ կողմը՝ Վարդանի դէմ ելնելու համար:

Իսկ Վարդան Տղմուտ գետին աջ կողմը՝ այսպէս կը շտկէր իր բանակին ճակատը: Առաջին զունդը Արծրունեաց Իշխանին (Ներշապուհի) ձեռքին տակ, նիզակակից ունենալով Մոկաց մեծ իշխանը: Երկրորդ զունդը Խորէն Խորխոռունիի ձեռքին տակ, նիզակակից ունենալով Արսէն Ընձայեցին ու Ներսէս Քաջբերունին: Երրորդ զունդը Թաթուլ Վանանդեցիի ձեռքին տակ՝ նիզակակից ունենալով Տաճատ Գնթունին: Իսկ չորրորդ զունդը՝ Վարդան Մամիկոնեան կ'առնէ իր ձեռքին տակ՝ նիզակակից ունենալով Արշաւիր Արշարունին եւ իր հարազատ եղբայրն Համազասպեանը, եւ չորս զունդերուն ալ թեւերը կը կազմէ ու կը զօրացնէ նախարարեան եւ ժողովրդեան քաջերէ:

Երկու կողմերն ալ պատրաստ էին: Հնչեց յարձակման փողը: Սոսկալի՛ եղաւ ընդհարումը: Նիզակի, նետի, սուրի բազմախուռն կռիւ մըն էր, որ կը մղուէր: Պահ մը Վարդանանք Տղմուտի մէջ ձգեցին Պարսից զունդը. պարսիկը ծանօթ էր գե-

տի հուններուն եւ նեղը ինկան, «գտեղեաւն զեռալ սկսան»: Հայ ճիւղերն յարձակեցան անոնց վըրայ: Հայոց ձախակողմը տկարացաւ. Վարդան մեծ սլաքով մը ատոր օգնութեան դիմեց, զարկաւ Պարսից աջ թեւը, կրցաւ ցրուել Մատեան մեծամուրդունդը, եւ բաժնուածներ սկսան «քաջ քաջ ի փախուստ դառնալ»: Մուշկան Նիւսալաւուրտ չվհատեցաւ այս հարուածէն. ուզեց հայ գունդին վերջապահներուն վրայ յարձակիլ «ի հովիտս լերանցըն»: Ժողովեց իր զօրքերը եւ դիրք բռնեց Վարդանի գունդին դէմ: Երկու բանակներ կը զարնուին իրարու. դիակները դերրուկներու պէս կը գիզուին, եւ պամիչին խօսքով՝ երկու կողմերն ալ «գպարնութիւն խոստովանէին»:

Մուշկան Նիւսալաւուրտ սակայն չուտով կը լեցնէ իր փիղերէն եւ զինուորներէն ինկածներուն տեղերը եւ կը յաջողի պաշարել զկորովին Վարդան: Այս կռիւին մէջ է, որ կ'իյնայ Վարդան, նախճիրի հաւասար կոտորած մը բնելով թշնամի գունդին մէջ, իւր քաջ նիզակակիցներուն հետ:

Գարնան օրեր էին. կռիւներով օրը երեկոյացաւ. ծաղկալից դաշտը կարմրեցաւ արիւններով. խոցեալներու դիակներուն կոյտերուն մնչիւնը, բեկեալներու մոնչիւնը, վիրաւորեալներուն թաւազը՝ յոր սողալը, վատերուն փախուստը, լքեալներուն թաղուստը, անարի մարդոց սրտաթափումը, կանացիներուն ճչիւնը, սիրելիներուն ողբերը, մերձաւորներուն աշխարումը, բարեկամներուն վայելն ու աւաղները՝ մարդուն սիրտը կտոր կտոր կ'ընէին եւ աղիքները կը գալարէին: Յայտնի չէր թէ ո՞ր

կողմ յաղթեց կամ ո՞ր կողմ պարտուեցաւ. վասնզի «քաջ բնի քաջս ելեալ՝ երկուքին կողմանքն ի պարտութիւն մատնեցան»:

Եթէ «զօրավարն հայոց» ինկած չըլլար, Արտաղի պատերազմը կտրուկ ելք մը ունենար թերեւ: Բայց Անոր մահը եւ մահը նշանաւոր քաջերուն՝ պատճառ եղաւ, որ հայ բանակը ցիրուցան ըլլայ՝ Պարսից հզօր գունդին առջեւ: Բայց ցրուողներ կ'երթան անառիկ ամբողջներու մէջ կ'սպասեն իրաց ելքին:

Տգմուտի եզերքն ինկած էին,

ՔԱԶՆ Վարդան Մամիկոնեան՝ 133 ընկերներով .
ԿՈՐՈՎԻՆ Խորէն Խոբխոռունի՝ 19 ընկերներով .

ԱՐԻՆ Արտակ Պալունի՝ 57 ընկերներով .

ԶԱՐՄԱՆԱԼԻՆ Տաճատ Գնթունի՝ 19 ընկերներով .
ԻՄԱՍՏՈՒՆՆ Հմայեակ Դիմաֆսեան՝ 22 ընկերներով .

ՀՐԱՇԱԿԵՐՏՆ Ներսէս Քաջբերունի՝ 7 ընկերներով .

ՄԱՆՈՒԿՆ Վահան Գնունի՝ 3 ընկերներով .

ԱՐԳԱՐՆ Արսէն Ընձայեցի՝ 7 ընկերներով .

ՅԱՌԱԶԱԴԵՄՆ Գարեգին Սրուանատեան՝ իր երկու հարազատներով եւ 18 ընկերներով :

Այս մեծամեծ ինը նախարարներուն հետ նահատակուողներուն թիւն է 296 հոգի: 740 հոգի ալ կը նահատակուին Արծրունեաց եւ այլ նախարարութեանց կտրիճներէն, «որք զանուանս իւրաքանչիւր ի դպրութիւն կեցաց գրեցին ի նմին աւուր ի մեծի պատերազմին: Եւ միահամուռ լինի ամենայն՝ հազար եւ երեսուն եւ վեց այր»:

Իսկ Մ. Նիսալաւուրտ՝ կը կորսնցնէ իր քաջամարտիկներէն 3544 հոգի, որոնց իննը «ի մեծ պատուաւորացն էր»։ Պարսից կրած հարուածը եռապատիկէն աւելի է, բայց անոր ազդեցութիւնը «եօթընպատիկ» եղաւ Եղիշէի բացատրութեամբ։

Անհնարի՛ն է Պարսիկ Զօրավարին վիշտը, իր անդարմանելի կորուստներուն համար։ Բայց Վասակ, որ այս պատերազմի մէջ փիղերուն ետեւ ապաստանած էր, դարձեալ երեւան կուղայ եւ կը ջանայ մխիթարել Մ. Նիսալաւուրտը եւ հնար մը դտնել՝ նուաճելու համար Հայոց ամրոցները, ուր քաջուած էին պատերազմէն ազատող նախարարներ եւ զինուորներ։

Մ. Նիսալաւուրտ տեղեկագրած է Դրան պատերազմին ելքը։ Երկու կողմին կորուստներն ալ սաստիկ ցաւ պատճառած են Յաղկերտի կառավարութեան։ Եւ ներում չնորհուած էր Հայոց։ Վասակ այս ներման պարագան կ'ուզէ չահագործել դարձեալ։ Վարդանանք թէեւ կը հաւատան, որ «հրաւան քագաւորին հաստառութեամբ էր տրեալ», բայց չէին կրնար վստահիլ Վասակին «վասն նենդութեանն»։

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ՅԵՂԱՆԱԿ

Վասակ չուզեր յուսահատիլ։ Իր խորհրդովն է, որ Մուշկան Նիսալաւուրտ կը յարձակի այն ամրոցին վրայ, ուր ինկած էր հայ զօրագունդ մը, եկեղեցական դասուն հետ։ Պարսիկներ շատ կոռեցան, բայց չկրցան ազդել։ Աւետարանի վրայ երգումներ

ըրին, որ անձնատուր ըլլան։ Եկեղեցականութիւնը, որոնց գլուխը Յովսէփ եւ Ղեւոնդ կը գտնուէին, կը հաւանէր, բայց զօրականներուն մեծ մասը չէին ուզեր վստահիլ Վասակին։

Այդ քաջ զօրականներէն մէկը, ԲԱԿ, բերդի պարսպին վրայ կանգնած խստիւ կը թշնամանէ Վասակը, եւ Մուշկան Նիսալաւուրտի կը պատմէ Հայոց աշխարհին կրած վնասները անոր երեսէն։ Թէ՛ Հայեր եւ թէ՛ մանաւանդ Պարսիկներ իրաւունք կուտան քաջն Բակին, որ գիշերանց վար կ'իջնէ բերդէն, իր եօթը հարիւր կտրիճներով, կը ճեղքէ Պարսից բանակը եւ կ'անցնի կ'երթայ անվնաս։

Պաշարումը կը սաստկանայ ներսը մնացողներուն վրայ. ուտելիք չմնար. թէեւ չեն ուզեր անձնատուր ըլլալ, բայց կ'ստիպուին ակամայ իջնել վար, որոնցմէ 213 հոգի անմիջապէս սրախողխող կ'ըլլան։ Յովսէփ եւ Ղեւոնդ կը բողոքեն Դուռը՝ ամբաստանելով Վասակը։ Հայ եկեղեցականութեան այս երկու գլխաւորները վար կը դրուին, միւսները ազատ կ'արձակուին, հրաման ստանալով «վասն շինութեան եւ խաղաղութեան աշխարհին»։

Եւ սակայն մարդիկն հայոց քաջ գիտեն, թէ Դուռը յեղեղուկ է, եւ Վասակ՝ անվստահելի։ Չեն ուզեր այդ պայմաններու մէջ ապրիլ. ի՞նչ կ'արժէ կեանքը՝ երբ մեռած են իրենց սիրելիները. ի՞նչու հաւատ ընծայեն սուտ թողութեան՝ քաջ նահատակներու մահէն ետքը, պատուական նախարարութեան անարգ թշուառութենէն ետքը, Հայաստանի փափկութեան վտանգութենէն ետքը։ Ուրեմն կ'որոշեն քաջուիլ լեռնոտ ամրոցները, եւ գիմադրութիւնը

չարունակել: «Լաւ համարէին զգազմաքար բընակութիւնն աստուածպաշտութեամբ ի քարանձաւս կելոյ, քան ուրացութեամբ փափկանալ յիւրաքանչիւր շինուածս»:

Հոգեկան արիութիւնը կը խանդավառէ զիրենք. այլեւս կորսնցնելիք մը չունէին. ազատութեան հաւատքը կը զօրացնէ զիրենք. յուսահատութեան տեղ պաղարիւնը կը տիրէ. սպանողներուն համար այլ եւս չկայ ողբ կամ հեծեծանք: «Խնդութեամբ ընկալան զյափշտակութիւն ընչից բազմաց, եւ ոչ յիշէին ամենեւին՝ եթէ եղբայ իցեմ նոցա ստացուածք»:

Ասոնք հասարակ մահկանացուներ չէին. մեծ նախարարական ցեղէ մարդիկ էին. «Եղբարք եւ որդիք եւ դստերք, հանդերձ ամենայն սիրելեօք իւրեանց». ոմանք Խաղտեաց անլոյս երկրին ամրոցներուն մէջ, շատեր հարաւային կողմը, Տմորեաց անմատչելի ամուրներուն մէջ, ուրիշներ Արձախի Թանձրախիտ անտառներուն մէջ, ոմանք ալ նոյն իսկ «ի միջոց աշխարհին բռնացան ի վերայ բազում ամրոցացն»: Ամէնքը միայն մէկ փափաք ունէին. չըտեսնել «զաւեր սուրբ եկեղեցեաց»:

Վասակ կը կատղէր, երբ կը տեսնէր թէ իր բոլոր հնարքներն ի դերեւ կ'ենէին: Բայց յուսահատիլ չգիտեր Սիւնեաց Իշխանը. իր խորհրդով օգնական գունդեր եկան եւ Պարսից բանակէն ինկածներուն տեղը լեցուցին, եւ բանակը վերակազմուեցաւ եւ զօրացաւ առաջուանին պէս:

Առաջին յարձակումը կրեց Կապոյտ լեռան մեծ ամրոցը: Բերդայինները լաւ դիմադրեցին, սպան-

նելով յարձակողներէն շատերը: Դարձեալ ողորջանք, դարձեալ խաբէութիւն՝ Պարսից կողմէն՝ Վասակի Թելադրութեամբ: Ոչ ոք չէր վստահեր. բայց այնքան սրտառուչ երդումներ եղան, որ Արշէն Երէց ստիպուեցաւ վար իջնել բերդէն քանի մը ընկերներով եւ խօսիլ Վասակին հետ, որ չուզեց լսել Արշէն Երեցը եւ կապել տուաւ ամէնքն ալ: Միւս կողմէն ասպատակաւորներ զրկեց ամրոցներէն դուրս գտնուած տեղերու վրայ եւ գերի վարել տուաւ անպաշտան Հայերը եւ հրդեհել տուաւ անոնց տուներն ու տեղերը:

Տմորիքի ամրոցին մէջ ամրացողներ զայրացան Վասակի այս նոր նոր շահատակութիւններուն դէմ եւ փոխադարձաբար ասպատակեցին Պարսից մօտիկ սահմանադրութիւններէն ներս, սպանեցին, դերեցին գերեզմաններն, հրդեհեցին եւ վերադարձան իրենց տեղերը:

Խաղտեաց լեռներուն մէջ ամրացողներ ալ դուրս եկան, յարձակեցան Տայոց ձորադաւառը, ուր բազում Պարսիկ գունդեր հաւաքուած էին եւ սաստիկ կը նեղէին երկիրը, կարծելով որ նախարարներու զանձր հոն պահուած է, եւ երկու գիւղերու ալ եկեղեցիները այրած էին:

Այս յարձակման գլուխ եւ առաջնորդ էր Երանելի Զմայեակ, Քաջն Վարդանին եղբայրը: Սոսկայի կոտորած մը տուին Պարսից գունդերուն, մնացածը փախցուցին, բայց ինքն Զմայեակն ալ ինկաւ այս կռիւին մէջ «յանխնայ քաջութեամբ մարտուցեալ»: Այս հարուածը այնքան սուղի նստաւ Պարսից վրայ, որ այլեւս չյանդգնեցան ամէն տեղ ասպատակել,

մանաւանդ զգուշացան Եկեղեցիներու վնասելէ : Իսկ Արձախի անտառներուն մէջ ամրացողներ չեն մնար անտարբեր : Անոնք ալ մարդ կը զրկեն Հոնաց աշխարհ, կը յիշեցնեն իրենց դաշինքը, նոյն իսկ կը մեղադրեն, որ չեն եկած կռուի : Վերջապէս բանապընացութիւնք յաջող ելք մը կ'ունենան. Հոնք կը յարձակին Պարսից սահմաններուն վրայ, կը դարնեն, կը դերեն, կը գերփեն, մանաւանդ կը խրամատեն Ճորայ նշանաւոր Պահակը, և կը վերադառնան իրենց երկիրը, և այսպէս ցոյց կուտան Յաղկերտի Կառավարութեան, թէ իրենք դաշնակից են Հայոց :

Մուշկան Նիւսալաւուրտ կը շուարի Հայոց այս յաջողութիւններէն, և բոլոր վնասները կը վերադրէ Վասակին, և անձամբ Տիգրոն երթալով՝ կ'ամբաստանէ զայն՝ իբրեւ պատճառ գործուած բոլոր չարիքներուն :

Յաղկերտ կը խռովի. կ'ուզէ ստուգել իրողութիւնը. իմաստունն Միհրնէրսեհ խորհուրդ կուտայ Յաղկերտին. «Եթէ կամիս ստուգութեամբ լսել գարդարն, որք գլխաւորք Բրիստոնէիցն են ի Հայս, տուր կոչել, և գան յօժարութեամբ և ասն քեզ գամենայն արդարութեամբ» :

Այս նպատակաւ Ատրորմիզդ, աւագ նախարարներէն մին, Հայաստան կը զրկուի Մարզպանութեան պաշտօնով, որ արդէն ծանօթ էր Հայոց և պատերազմի մէջ ալ գործակիցն էր Մ. Նիւսալաւուրտին :

Իսկ Մ. Նիւսալաւուրտ իր մնացած զօրքերով զրկուեցաւ Աղուանից Լիւնաց, Ճղբաց, Հեճմատակաց, Թաւասպարաց երկիրները և ի Խիբրովան և այն բերդերը, զորս Հոնք քակեր և քանդեր էին ի հաշիւ Հայոց : Որովհետեւ Յաղկերտ սաստիկ

ցաւ կ'զգար ոչ միայն աւրուած բերդերուն և երկիրներուն համար, այլ մանաւանդ Ճորայ Պահակին քանդուելուն համար, որ տարիներու ընթացքին մեծ աշխատութեամբ հաղիւ շինուած և ի գլուխ ելած էր և դժուարաւ կրնար վերաշինուիլ :

Ատրորմիզդ Մարզպան Հայաստան մտաւ «սիրով խաղաղութեամբ» : Մէկ կողմէն Վասակ և քրիստոնէից գլխաւորները Դուռը կը կոչուին, իսկ միւս կողմէն Ատրորմիզդ ներքին քննութեան կը ձեռնարկէ : Ռշտունեաց Եպիսկոպոս Սահակ, Արծրունեաց Առաջնորդ Մուշէ երէց, որոնք ատրուաններ քանդած և մոգերը հալածած էին, հրաւիրուեցան Ատրորմիզդին քով. նոյնպէս Սամուէլ Քահանայ և Աբրահամ Սարկաւագ, որոնք կապուած էին Վասակի հրամանաւ, Արտաշատի ատրուանները քանդելու յանցանքով. ինչպէս նաեւ Մեծն Յովսէփ, Ղեւոնդ, Քաջաջ, Արշէն, ասոնք Ատրորմիզդին պատմեցին բոլոր անցուղարձերը, որ ամէն բան ստուգելէ ետք «գրեաց և եցոյց յարքունիս գամենայն ճշմարտութեամբ, որպէս զիարդ լուա ի բերանոյ ցոցա» :

Ատրորմիզդ իր տեղեկագրին հետ այս սուրբ քահանաներն ալ «կապանօք» ճամբայ հանեց դէպի Տիգրոն :

Երկու ամիս և քսան օրուան ճամբորդութենէ մը ետքը կը հասնին «ի ձմեռոցն արքունի» :

Վասակ թէեւ շատ աւելի կանուխ հասած է Դուռը, և կ'աշխատի համոզել Յաղկերտը և անոր կառավարութիւնը, թէ ինքն յանցաւոր չէ, բայց Յաղկերտի մտքին մէջ չկրնար արդարացնել ինքզինքը : Յաղկերտ կ'ուզէ հակառակ կողմն ալ լսել հրապա-

րակաւ, եւ ըստ այնմ դատել. «Յորժամ քրիստոնեայքն եւս եկեացեն, հասարակ լուայց յատենի»:

Ատորոմիդդ հրաման կ'ստանայ «սիրով նուաճել» Հայոց աշխարհը: Այս էր պատճառը, որ եպիսկոպոսներ արտօնուեցան «ըստ առաջին սովորութեան» վարել իշխանութիւնը, յայտնի եւ համարձակ. հարկերը կը շնորհուէին. առ ժամանակ մի այլուձին ալ կը թեթեւայ. նոյն իսկ միայնակեացներ, որոնք ցիրուցան էին եղած, կ'արտօնուին դալ բռնել իրենց առաջուան տեղերը: Աստուածպաշտութեան կարգը, ինչպէս որ էր նախնեաց ատեն, նոյն կերպով կը թողլատրուի. վերջապէս՝ ազատ թէ չինական, եկեղեցական թէ աշխարհական, ազատ էին դալ եւ տիրանալ իրենց ստացուածքներուն եւ կալուածներուն: Ակամայ եւ բռնի կրօնափոխ եղողներ, ազատ էին պաշտել իրենց քրիստոնէութիւնը: Ատորոմիդդ, յանուն Յազկերտի, այս բոլոր դիւրութիւնները պաշտօնապէս յայտարարեց, մշակեց: Բոլոր Հայեր, որ ցրուած էին ասդին անդին, կամ ամրացած էին անմատչելի բերդերու մէջ, կուգան ու կ'սկսին վերաշինութեան գործին: Ամրացեալ նախարարներ անձնատուր կ'ըլլան եւ իրենց ընտանիքն ու ստացուածքները Ատորոմիդդին վստահելով, առանց կապանքի կ'երթան Տիգրոն, ներկայանալու կառավարութեան:

Այսպէս երբ Հայոց բոլոր երեւելիներն ու գլխավորները կը հաւաքուին Դուռը՝ հարցափորձը կ'սկսի Միհրնէրսեհի նախագահութեան ներքեւ:

Օրեր կը տեւէ ամբաստանութիւնը. Վասակին հնարքներն ու նենգութիւնները մի առ մի, փաստերով, պաշտօնագիրներով յերեւան կը բերուին. մէջ-

տեղ կը դրուին Վրաց, Աղուանից, Աղճնեաց, Յունաց, եւ Յոյն սպարապետ Անտիոքոսին գրուած պաշտօնագիրները, ամէնքն ալ Հայոց մարզպան Վասակին կնիքովը կնքուած: Ատոմ Գնունի, որ Վասակի կողմէն, Բիւզանդիոն զրկուած էր, կ'ամբաստանէր Վասակը. նոյն ինքն Մ. Նիւսաւաւուրտ, կը հաստատէր, թէ Վասակ պատերազմէն ետքն ալ շատ արիւն թափել տուաւ, իր սուտ երդումներով: Այս բոլորին վրայ՝ կը հաստատուի Վասակին անհաւատարմութիւնն ալ արքունի դանձին. — «Եւ ի վերայ այս ամենայնի վնասու, եւ գող եւս գտանէր հարկի աշխարհին, որ յարժունիսն երթայր»:

Վասակին ուրացեալ ընկերներն իսկ կ'ամբաստանեն զինքն. նոյն իսկ հալածեալ մոգերուն եւ փրշտիպաններուն մնացորդները՝ Վասակը կ'ամբաստանեն իրրեւ վնասակար: Իր ազգականներն ալ, որ արդէն յառաջագոյն ամբաստանած էին զինքն, հրապարակ կուգան, թէ Վասակ, իբրեւ Մարզպան Հայոց, ինչպէս բարեկամացած էր Պարսից թշնամիներուն հետ (Հոն Հեռանի եւ Բադասական արքայի հետ), որոնք մեծ վնասներ պատճառած էին ասպատակելով եւ աւարելով Հայքը, Վիրքը, Աղուանքը եւայլն: Ամբաստանութիւններու ոգին կը շեշտուի սակերպով, թէ Վասակ «ոչ երբեք արդարութեամբ վաստակեալ էր ի մանկութեմէ»:

Սահակ Եպիսկոպոս Ռչտունեաց, կը ծանրանայ Վասակի նկարագրին վրայ, իբրեւ ուրացողի, եւ այդ անվստահելի նկարագրին կը վերագրէ անոր բոլոր գէշութիւնները: Դուռ, կ'ըսէ, իր արժանիքէն աւելի մեծարեցիք զինքն: Վրաց Մարզպան ըրիք, կ'ըսէ, հարցուցէք թէ զո՞հ են անկէ: Սիւնեաց Տէ-

բութիւնը (Տանուտէրութիւն) տուիք իրեն, հարցուն-
ցէք իր ազգականներուն, թէ ինչեք կը պատմեն իր
մասին: Հայոց մարզպան ըրիք զինքն, «գոր նախ-
նեացն ձերոց մեծաւ աշխատութեամբ գտեալ էր,
դա ի միտմ ամի կորոյս գերկիրն ամենայն»:

Սուրբ Յովսէփի եւ Ղեւոնդ Երէց, որ Սահակ Ե-
պիսկոպոսի հետ ներկայ էին ամբաստանութեան,
համամիտ էին: Սահակ Եպիսկոպոս իրրեւ քաջ
պարսկադէտ կը խօսէր ամէնուն կողմէն:

Միհրնէրսեհ, որ արդէն չէր սիրեր Վասակը,
անոր դատապարտութեան կողմը բռնեց եւ դատա-
վարութեան եղբակացութիւնը ըստ այնմ հաղորդեց
Յազկերտին, որ «բարկացաւ յոյժ եւ ի խորս խոցե-
ցաւ». բայց, կ'ըսէ Եղիշէ, չուզեց շուտով պատժել,
այլ՝ համբերեց տասներկու օր, մինչեւ որ գլխեցաւ
փութսիւնը:

Նշանաւոր օր մը՝ արքունական սեղան մը սար-
քուած էր Շահնշահներու պալատին մէջ: Բոլոր պա-
տուականներ եւ երեսելիներ հրաւիրուած էին սեղա-
նի: Վասակն ալ անոնց մէջ կը ձօնանար՝ իր շքեղ
համազգեստով, որ շատ ուշադրութիւն կը գրաւէր:

Մեծամեծներու յատուկ դահլիճին մէջ բազմած
էր Վասակ, երբ սենեկապան մը եկաւ Յազկերտի
կողմէն եւ ըսաւ. «Արքայ յղեաց առ քեզ. յորմէ՞
գտեալ է քո գայդ ամենայն պատուական պատիւդ,
ասա՛ ինձ վաղվաղակի, վասն որո՞յ արդար վաս-
տակոց»:

Սենեկապանը կը յիշեցնէ Վասակին վատութիւնն
ու իր դատապարտութիւնը. նոյն իսկ հոն չըսուած
դէպք մըն ալ կը յիշեցնէ. այսինքն՝ իր հօրեղբոր
Վաղէնակ Սիւնիին սպանութիւնը. «Զի ոչ ըստ կար-

գի ունէր նա գտէրութիւնն Սիւնեաց աշխարհին, այլ
նեմգութեամբ եւ քաւութեամբ ետ սպանանել զօրեղ-
բայր իւր զՎաղէնակ, եւ յինքն տարաւ գտէրութիւնն
իրրեւ քրտիկար յարժունիս»:

Դատապարտութիւնը ամէն կողմէն կը ծանրա-
նայ. բոլոր աւագանին կը վկայէ անոր յանցապար-
տութեան եւ վերջապէս կը տրուի մահուան վճիռը:

Դահճապետը կուգայ դատապարտեալ Վասակին
մօտ, կ'առնէ անոր վրայէն բոլոր արքունական պա-
տիւնները, անոնց տեղ կ'զգեցնէ իրեն մահապարտի
հանդերձը եւ կը նետէ մահապարտից զնտանը:

Նախարարներ, Եպիսկոպոսներ եւ Երէցներ,
թէեւ կապանքի եւ նեղութեան մէջ են, բայց կը մը-
խիթարուին տեսնելով, որ Ուրացեալը դուռ իր պա-
տիժը:

Վասակ, իր անարգութեան մէջ, կը տեսնէր հա-
ւատացեալներուն եւ հաւատարիմներուն միաբանու-
թիւնը: Անոնց զուարթ եւ պայծառ դէմքէն կարծես
խղճատանջ կ'ըլլար:

Վասակ օր ըստ օրէ հրապարակ կը հանուի, հա-
շիւ եւ համար կը պահանջուի իրմէ. կը հասնի յետին
խեղճութեան. որովհետեւ ինչ որ ունէր առին, յա-
փըշտակեցին. «Եւ այնպէս սաստիկ արկին զպարտեա
հարկաց աշխարհին ի վերայ տան նորա, որ մինչեւ
զհարց եւ զհաւուց զիւր արարս եւ զգարդս կանանց
եւս եղ ի վերայ եւ ետ եւ տուծեցաւ, և ոչ կարաց հա-
տուցանել զպարտսն արժունի: Եւ յայն տեղի հասու-
ցին, մինչեւ հարցանել նմա եթէ կայցէ՞ ինչ գանձ ի
գերեզմանս նախնեացն մերոց. եւ եթէ գտեալ էր նո-
րա, հանէր և տայր ընդ իւր և ընդ ընտանեացն տուգա
նըս. որպէս զի բազում մարդիկ իսկ չոգան ի տուծի»:

Երկար ատեն կը մնայ Վասակ բանտի մէջ, հիւ-
ծած մաշած, անարգուած: Եղիշէ՝ շատ սոսկալի
կը նկարագրէ Վասակին վախճանը: Փարպեցիին ա-
ւելի մեղմ է եւ աւելի պատմական է այս նկարագրու-
թեան մէջ ալ:

Վասակ կը մեռնի վերջապէս բանտի մէջ, առանց
զղջումի. իր սիրելիներն ու ծառաներն իսկ խոյս
կուտան իրմէ իր վերջին օրերուն: Անոր, որ կ'ուզէր
Հայոց թագաւոր ըլլալ, գերեզմանին տեղն անգամ
յայտնի չըլլար. «Ոչ յիշեցաւ անուն նորա ի մէջ սըր-
բոց, եւ ոչ մատեաւ յիշատակ նորա առաջի սուրբ
սեղանոյն յեկեղեցւոցն»:

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ՅԵՂԱՆԱԿ

Վասակին շնորհադրկութեամբ եւ բանտարկու-
թեամբ խնդիրը չվերջացաւ. ոչ ալ Հայաստանի մէջ
տիրեց կատարեալ խաղաղութիւն: Դուռը կոչուած
նախարարներ եւ մա'նաւանդ եկեղեցականք կապան-
քի մէջ էին:

Քուչանք նորէն ոտքի ելած էին: Յազկերտ խա-
ղաց գէպի հոն. հայ բանտարկեալները տարուեցան
ու պահուեցան Նիւշապուհ քաղաքի զղեկին մէջ:
Իսկ Յազկերտ իր անցած բոլոր տեղերուն մէջ կ'ահա-
րէկէր քրիստոնեայ ժողովուրդները:

Բեւ անուն Հոն մը, թագաւորական ցեղէ, զաղտ-
նապէս քրիստոնէացած, սաստիկ կը ցաւէր կապանքի
մէջ գտնուած Հայոց վրայ. այս մարդը կ'երթայ
Քուչանաց թագաւորին եւ շատ կարեւոր տեղեկու-
թիւններ կը հաղորդէ Հայաստանի հալածանքին, ճո-
րայ Պահակին խրամատութեան, Յազկերտի բանակին

մէջ տիրող երկպառակութեան եւ ուրիշ կարեւոր
խնդիրներու մասին: Քուչանաց թագաւորը, թէեւ
չուզէր պատերազմիլ, բայց կ'օգտուէր առիթէն, կ'իյ-
նայ Յազկերտի բանակին վերջին թեւին վրայ, կ'աւ-
րէ զայն, կ'ասպատակէ արքունի գաւառներ եւ կը
վերադառնայ իր տեղը:

Այս ձախողութիւնը քիչ մը կը թուլցնէ Յազկեր-
տին հպարտութիւնը: Մոգեր դարձեալ առիթ կը
գտնեն ամբաստանելու կապուած քրիստոնեաները:
Այս ձախողութիւնը, կ'ըսեն, արդիւնք է մեր աս-
տուածներու բարկութեան, որ ողջ պահեցիր Քրիս-
տոնեաները: Նոյն իսկ կը ստեն եւ կ'ըսեն թէ Քրիս-
տոնեայք բանտի մէջ կ'անիծեն քեզ:

Դենշապուհին կը յանձնուի հայ բանտարկեալ-
ներուն հարցուիւրձի խնդիրը: Դենշապուհ արդէն
ծանօթ է Հայաստանի, Վարդանանց Պատերազմէն
յառաջ, ուր զրկուած էր խիստ հրահանգներով, հի-
մայ բաւական զիւրութիւն եւ պատրաստութիւն ու-
նի Հայոց հետ խօսելու, վիճելու, մա'նաւանդ որ
ծանօթներ ալ ունի անոնց մէջ, ինչպէս Սուրբն Յով-
սէփ, Ղեւոնդ Երէց, Սահակ Նպս. Ռչտունեաց:

Առաջին հրամանը կը տրուի Սամուէլ Քհչ.ի եւ
Աբրահամ Սարկաւազի համար, որ կարաւանի մէջ
էին, որպէս զի զաղտնապէս սպաննուին. իսկ Նիւ-
շապուհի բերդին մէջ կապուածները տասնը հինգ օթ
(գօնադ) հեռի էին արդէն կարաւանէն: Ասոնց չար-
չարանքին գործը յանձնուած էր Ապար աշխարհի
Դենսյետին, որ «քան զքաղուս գիտունսն եւս տեղեակ
էր զքաղաշտակաւն օրինացն»: Քառասուն օր տան-
ջանքներուն եւ զրկանքներուն ամէնէն ծանրին կ'են-
թարկէ եկեղեցականները՝ զատելով նախարարներէն,

կարծելով թէ այդ կերպով կամ պիտի մեռնէին կամ պիտի ընդունէին մոգութիւնը: Հակառակ իր ջանքերուն, բանտարկեալները աւելի զուարթութեամբ եւ գիտակցութեամբ կը համբերեն: Գիտուն Դենպետը անձամբ կը հսկէ անոնց վրայ եւ վերջապէս հիացումով ու համոզումով ինքն ալ քրիստոնեայ կ'ըլլայ բանտի մէջ եւ Վարդանանց յիշատակներով այնքան կը տոգորուի, որ հաւատքի ազատութեան համար նահատակուող քաջերուն երանելի խումբերը կը տեսնէ տեսիլքով: Նոյն իսկ կը ճանչնայ Վարդանը, Արտաշէնը, Խորէնը:

Դենչապուհ կ'ապշահարի, երբ կ'ստուգէ Դենպետին քրիստոնէանալը, եւ կը տեղեկագրէ Յազկերտին: Այդպիսի գիտուն եւ երեւելի անձնաւորութեան մը քրիստոնէացումը ինքնին մեծ հարուած մը կը նկատուի մոգութեան, եւ կ'աքսորուի երկրին հեռուոր մարզերը: Այս դէպքէն ետքը՝ Դենչապուհ բոլորովին լիազօրութիւն կ'ստանայ Յազկերտէն՝ կապեալներու կեանքին եւ մահուան վրայ:

Դենչապուհ իրեն օգնականներ կ'առնէ երկու մեծ պաշտօնականներ եւս, Ջնիկանն Մարգալետը եւ Մովան Հանդերձապետը, եւ դիչերանց աւելի հեռի, եւ դէշ տեղ մը փոխադրել կուտայ կապեալները: Բացի դահիճներէն ոչ ոք չարտօնուիր անոնց մօտենալու: Բարերախտաբար Խուժիկ անուն ասորի մը, արքունի զօրքերէն, «որ ի ծածուկ ունէր զքրիստոնէութիւնն», դահիճի պաշտօնով կը գտնուէր դահիճներու խումբին մէջ, որուն վիճակեցաւ հսկողութեան գործը նախարարաց վրայ:

Այս դժնդակ, ապառաժուտ, անբոյս տեղին վերայ երկայն պարաններով երկու երկու իրարու կա-

պուեցան եկեղեցականներ եւ քարշ տրուեցան: Այս չարչարանքը չահարեկեց եւ չկակղեցուց զանոնք:

Նոր խոստումներ, նոր սարսափներ, նոյն իսկ կրօնական երկար վիճաբանութիւններ անօգուտ կը մնան: Դենչապուհ թէ՛ կը կատողի եւ թէ՛ կը հիանայ: Այնքան պաղարիւն եւ զուարթուն կը մնան անոնք:

Առաջին նահատակը կ'ըլլայ Արշէն Երէց, որ պրկոցներու մէջ չարչարուելէ ետքը կը գլխատուի:

Դենչապուհ ողորիչ խօսքերով կ'ուզէ սիրաշահիլ Ռշտունեաց Սահակ Եպս.ը եւ Յովսէփ Կաթողիկոսը, եւ կ'ըսէ. «Մէկ ու կէս տարի մնացի Հայոց աշխարհին մէջ, եւ չեմ յիշեր որ քու մասին դանգատ մը լսած ըլլամ. մա'նաւանդ Յովսէփի մասին. «զի դա իսկ էր իշխան ամենայն քրիստոնէից, եւ հաւատարիմ յամենայն իրս արքունի»: Ինչ յառաջ եղող Մարգպանն ալ զոհ էր այս մարդէն, եւ ես աչքովս տեսայ, «զի որպէս հայր հաստատուն համարեալ էր ամենայն աշխարհին, եւ անաչառութեամբ սիրէր զմեծամեծսն եւ զփոքունս»:

Դենչապուհ, Ղեւոնդ Երէցին շատ կը նեղուի, եւ կ'ուզէ այդպիսի շատ հրապուրիչ խօսքերով զատել անկէ Սահակն ու Յովսէփը: Արդէն, կ'ըսէ, ան հիւանդոտ է, բժիշկներէն օգուտ մը չէ տեսեր. «հիւանդոտ կեօժ ձանձրացեալ է, եւ փափաքի ի մահ քան ի կեանս»: Վերջապէս կը յիշեցնէ՝ թէ ես ձեր հետ երկար խօսիլ, վիճել չեմ ուզեր. բայց որովհետեւ ձեզ կը սիրեմ, ձեր աշխարհին աղն ու հացը կերած եմ, «գութ եւ սէր ունիմ ընդ աշխարհն ձեր», այս պատճառաւ կ'ուզեմ որ ապրիք:

Դիպուկ եւ արիական պատասխաններով՝ անյա-

Ջողութեան կը մատնուի Դենչապուհ: Անյողդողդեհն ամէնքն ալ: Փորձ մըն ալ կ'ուզէ ընել, եւ զատուլով իրարմէ զանոնք, առանձինն կը խօսի Ռչտունեաց Սահակ Եպիսկոպոսին հետ, կ'ուզէ անոր ձեռքով քանդուած ատրուջաններուն խնդիրը ստուգել իրմէ: Դենչապուհին եւ Սահակ Եպս.ին վիճարանութիւնը շատ հետաքրքրական է: Դենչապուհ այնքան կը զայրանայ եւ կը կատղի, որ յանկարծ կը քաշէ իր սուսերը եւ հարուած մը կ'իջեցնէ Եպիսկոպոսին աջ ուսին վրայ եւ թիկունքին հետ աջ ձեռքը վար կը ձգէ:

Այլ եւս վերջ գտած է հարցուփորձը: Ղեւոնդ առաջին տեղը կուտայ Յովսէփին, իր ատտիճանին կարգով, եւ այդպէս քով քովի կը շարուին եւ կը զլխատուն միեւնոյն տեղը: Կարգով նահատակուողներն են

Սահակ Եպիսկոպոս Ռչտունեաց.

Սուրբն Յովսէփ, Վայոց Ձորի Հոդոցմանց գիւղէն.

Ղեւոնդ Երէց, Վանանդի Իջեւանից գիւղէն.

Մուշէ Երէց՝ Աղբակէն.

Արշէն Երէց՝ Բագրեւանդի Եղեգիկ գիւղէն.

Քաջաջ Սարկաւագ՝ Ռչտունիքէն:

Ասոնց հետ պէտք է յիշել Նիւշապուհ քաղաքի զխտուն Մոզպետը կամ Դենպետը, որ աքսորուած էր: Նոյնպէս,

Թաթիկ Եպս., որ Ասորեստանի մէջ նահատակուեցաւ.

Սամուէլ Երէց, Այրարատի Արածոյ գիւղէն. Արքահամ Սարկաւագ, նոյն գիւղէն.

Ինչպէս նաեւ Երկու Հոգի, որ Վատեւտքի մէջ նահատակուած են:

Առաջին վեցերուն նահատակութեան վայրն է Նիւշապուհ քաղաքի սահմաններուն մէջ Ապար աշխարհին անապատը, Հրոտից ամսու 25-ին:

Հայ եկեղեցականներուն արիւթիւնը տանջանքներու մէջ եւ մահուան առջեւ, բոլորովին կը խռովէ Դենչապուհը եւ իր Երկու գործակիցները: — «Զի՞նչ գործեսցուք, զի՞նչ արասցուք վասն անբնիկ աղանդոյն քրիստոնէից. քանզի միւնչդեռ կենդանի էին, զարմանալի էր կեանք նոցա. ընչատեսցաք էին իբրեւ զանկարօսս, սրբաւերբ էին իբրեւ զանմարմինս, անաչառք էին իբրեւ զարդարադատս, աներկիւղ էին իբրեւ զանմահս»:

Դահիճներու զլխաւոր ջանքն եղաւ նահատակներուն ոսկերքը չհասցնել քրիստոնէից ձեռքը, որոնց քով այնքան յարգի պիտի ըլլային: Այս էր պատճառը, որ անապատ տեղ կատարեցին նահատակութիւնը: Եւ սակայն Խուժիկը, որ դահիճներու մէջ էր, նահատակութենէն վերջը, երբ ապահով եղաւ, որ այլ եւս ոսկերաց մասին հոգ ընող չկայ, իրեն նման տասը զաղտնի հաւատացեալներ կ'առնէ. վեց սուրբերուն մարմինները երկու փարսախ աւելի հեռի տեղ մը կը փոխադրէ նահատակութեան վայրէն, եւ հոն կը մաքրեն, կը կազմեն «զոսկերս երանելեացն», եւ զաղտուկ մասունքներ կը բերեն կարաւանը. եւ ետքը կամաց կամաց կը յայտնեն նախ Հայ զօրականին եւ ետքը շատ մը քրիստոնեաներուն, որ բանակի մէջ էին: Եւ առաջին ընծան կը նուիրեն կապեալ նախարարներուն, որոնց ազատութեան հրովարտակը տրուած էր արդէն:

Եղիշէ դիտել կուտայ, թէ այս նահատակութեան բոլոր մանրամասնութիւնները ինքն լսած է Ասորի խուժիկէն:

Այս խուժիկը, վեց սուրբերուն ոսկերքը կը հանդէսեցնէ զատ զատ տապաններու մէջ եւ տապանադիր ալ կը դրէ անոնց վրայ:

ԴԱՐՁԵԱԼ ՎԱՍՆ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ ԱՇԱԿԵՐՏԱՅ ՆՈՅՈՒՆՑ

Կարգը եկած էր նահատակեալ Ղեւոնդեանց աշակերտներուն: Ասոնք ալ միասին կապանքի մէջ էին իրենց վարդապետներուն հետ: Ասոնց հետ էին նաեւ ուրիշ հինգ ասորի քրիստոնեաներ: Ամէնքն ալ չհաւանեցան ուրանալ իրենց հաւատքը. դահիճներ ծեծով չարչարեցին զանոնք եւ կտրելով անոնց քիթերն ու ախանջները աքսորեցին Ասորեստանի խորերը:

Ասոնց մէջ, խորէն եւ Աբրահամ, ամէնէն համեստները, դահապետին ուշադրութիւնը կը դրաւեն, կ'ենթարկուին հարցումիորձի մը: Խորէն հիանալի համարձակութեամբ կը պաշտպանէ նահատակեալ վարդապետները, յայտնելով, թէ «գի ոչ դուզնաքեայք ոք էին նոքա, այլ ունէին ստացուածս հայրենիս ըստ արժանի բաւականիմ, ըստ նմին եւ սպասաւորս, էր որ իբրեւ զմեզ, եւ էր որ լաւագոյն քան զմեզ, որոց սնուցեալ եւ ուսուցեալն էր»:

Դահապետն սաստիկ կը զայրանայ այս համեստ եւ հաւատարիմ սպասաւորներու աներկիւղ պատասխաններէն եւ քարշել կուտայ զանոնք այնքան անազորօյն կերպով, որ չատեր կը կարծէին, թէ մեռան:

Երեք ժամ ետքը՝ կ'արթնան, դարձեալ կը խօսին, եւ առ ոչինչ կը համարին գործադրուած չարչարանքը: Իւրաքանչիւրը վեց դահիճներու անդուլ ծեծին տակ կիսամեռ կը մնան, եւ այսչափն ալ չբաւեր, երկուքին ալ ախանջները կը կտրեն, եւ այնպէս մը կը բրեն, «որպէս քէ չիցէ լեալ ի տեղուցն»: Ասոնք զուարթ են, եւ կ'ուզեն մեռնիլ իրենց Վարդապետներուն պէս: Դահապետը, փոխանակ զայրանալու, այս անգամ կը մեղմանայ եւ կը յայտարարէ, որ եթէ չատ մնայ անոնց մօտ, զինքն ալ հաւատքի պիտի բրեն: Ձեր պատիժը, կ'ըսէ, այսչափ է, պիտի աքսորուիք Ասորեստան եւ այս վիճակին մէջ եւ պիտի ըլլաք «մշակ յարբունիս», որպէս զի քրիստոնեաներ ձեր վրայ նայելով չյամառին իրենց հաւատքին մէջ:

Խորէն եւ Աբրահամ կը պատասխանեն, թէ «Դու զմեր երկիրս կիսագործ քողեր, մեք յարբունի երկիրն կէս մարմնով մերով ոչ վաստակեմք»:

Դահապետը, կարծես խղճահար, կ'ըսէ. հերիք է որ այս տեղէն երթաք Ասորեստան, ուր ազատ էք չըլիլ ձեր ուզած կերպով:

Ասոնք են ՀԱՅՈՅ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂԻՔ, որոնք խինդով չարչարուեցան եւ խեղանդամ եղան: Եւ որովհետեւ վրիպեցան սուրբ մահէն (նահատակութենէն), սղով եւ տրտմութեամբ կ'երթան իրենց երկա՛ր ճամբան: Ձեռքի եւ ոտքի կապանքը ծանր է իրենց համար. իրենց ցաւը սա է, որ արժանի չեղան «հաւասարել ընդ քաջ նահատակսն»:

Խոստովանողներն կը հասնին Ասորեստանի Շահուղ դաւառը, եւ «քէպէտ եւ էին յարբունի պատուհասիմ», սակայն յայտ եւ դադտ մեծ ընդունելութիւն կը գտնեն տեղւոյն քրիստոնէից կողմէն, եւ

օգտուելով առիթէն՝ Ապար աշխարհի կապեալ նախարարներուն նպաստներ կը հաւաքեն ու կը զրկեն, հաւանութեամբ քրիստոնեայ հարուստներուն:

Տասը տարի կը մնան աքսորի մէջ, միշտ հեռուէն ծառայելով Հայ կապեալներուն: Կը շրջին ամբողջ Ասորեստանն ու Խուժաստանը, յաճախ ճամբորդելով Շահուդէն, Մեշուլն եւ Քաշկար քաղաքները: Սուրբն Խորէն չկրնար դիմանալ խիստ եւ ջերմ կլիմային եւ տաժանելի ճարմորդութեան, կը վախճանի ու պատուով կը թաղուի «ընդ սուրբ վկայսն»:

Աբրահամ Խոստովանող «կայր ի նմին առաքինութեան անդադար» երբ լրացան աքսորի տասներկու տարիները:

Երկրին քրիստոնեաներուն թախանձանքով Աբրահամ կը հաւանի վերադառնալ «յաշխարհն Հայոց» որպէս զի Հայեր անոր վրայ մարմնացած տեսնեն սրամահ եղած քաջ նահատակներն ու չարչարանքի սուրբ կապանքը:

Աբրահամ խոստովանողին մուտքն ի Հայաստան օրհնութիւն մըն է ամէն կերպով: Հրաշալի է Եղիշէին այն էջը, որ Աբրահամի վերադարձին նուիրուած է: Եւ ստուգիւ Հայոց հրաշալի խոստովանողը այնքան առաքինի եւ շինարար կեանք մը անցուց իր բնաշխարհին մէջ, որ «Յոյնք երանի ետուն վաւսն նորա աշխարհիս Հայոց, եւ բազում բարբարոսք փութացան տեսանել զնա մարմնով»: Եւ խաղաղ ու սուրբ մարմնով մը ծառայութեան մէջ վախճանեցաւ, կամ Եղիշէի բացատրութեամբ՝ «փոխադրեալ եղև յերկրէ յերկինս»:

Աբրահամ Խոստովանողին պատմութիւնը վկայաբանական յօրինուածք մը ունի՝ Եղիշէի գրչին

տակ: Իսկ Ղ. Փարպեցի, աւելի ամփոփ և պատմական է այս մասին: Փարպեցին կ'աւանդէ, թէ Աբրահամ Խոստովանող, Սուրբն Խորէնի վախճանումէն ետքը, Ասորեստանի քրիստոնէից երաշխաւորութեամբ ազատ արձակուեցաւ, եկաւ Հայաստան: Հրեշտականման անձ մըն է Խոստովանողն, որ եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի Բզնունեաց աշխարհին վրայ եւ կ'ըլլայ արդիւնաւոր առաջնորդ եւ ուսուցիչ մը (*):

(*) Պէտք է դիտել տամ ընթերցողներուս նաեւ, քէ Աբրահամ Խոստովանող եղած է քանկագին մատենագիր մը, Ոսկեդարեան Գպրոցէն: Ինքն է քարգմանիչը, Մարութաս Եպիսկոպոսի ԱՐԵԻԵԼԵԱՅ կամ ԱՐԵԻԵԼԵԱՅ ՎԿԱՅԻՅ Պատմութեան, ասորերէնէ, որ հրատարակուած է մեծ մասամբ ՍՈՓԵՐՔ ՀԱՅԿԱԿԱՆՔԻ շարքին, եւ որու առանձին եւ լման մէկ հրատարակութիւնը պատրաստ է շնորհիւ Ս. Էջմիածնի Միաբան՝ Հայր Գալուստի (որ վախճանեցաւ՝ 1918 Յունիս 13):

Ուշադրութիւն կը հրաւիրեմ այս ոսկեղնիկ քարգմանութեան վրայ, այն պատճառաւ, որ Եղիշէի Վարդանանց Պատմութեան գրական յօրինուածքին եւ այս քարգմանութեան մէջ հետաքրքրական նոյնութիւն կայ: Իրողութիւն մը, որ շատ կ'օգնէ Եղիշէի վարդանանց Պատմութեան գրութեան ժամանակը նշտելու:

Շատ հաւանական է, որ Աբրահամ Խոստովանող իր ամբողջ երկոտասանամեայ ընթացքին՝ միայն Ապար աշխարհի մէջ բանտարկուած Հայ նախարարներուն եւ կապեալներուն նպատակաւ հասցնելով չբաւականացաւ. այլ նաեւ ասորերէն սորվեցաւ եւ Նիքիեթի Մարութաս Եպիսկոպոսին այդ շատ գեղեցիկ գործն ալ քարգմանեց ոսկի հայերէնի, անշուշտ շատ մեծ նմանութիւն գտնելով Ասորեստանի քրիստոնեաներուն եւ Հայաստանի քրիստոնեաներուն նահատակութեանց մէջ:

Եղիշէին՝ Աբրահամ Խոստովանողի նուիրեալ հոյակապ դրութեամբ ուղղակի հետեւողութիւն է նոյն ինքն Արեւելեայց Պատմութեան:

ԱՆՈՒԱՆՔ ՆԱԽԱՐԱՐԱՅՆ, ՈՐՔ ԿԱՄՕՔ ԵՒ
ՅՕԺԱՐՈՒԹԵԱՄԲ, ՎԱՍՆ ՍԻՐՈՅՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ,
ԵՏՈՒՆ ԶԱՆԶԻՆՍ Ի ԿԱՊԱՆՍ ԱՐՔՈՒՆԻ

Եղիշէ իր Պատմութեան Ուրբառդ Յեղանակին
մէջ կարգ մը մանրամասնութիւններ կուտայ, որոնք
հետաքրքրական են: Այդ մանրամասնութեանց գլը-
խաւորներն են կապանքի եւ աքսորի մատնուած հայ
նախարարներու անուններն ու անոնց ազատազրու-
թեան պատմութիւնը եւ Հայոց Տիկիներուն համա-
կերպութեան եւ կորույթին նկարագրութիւնը, որով
կը վերջանայ Վարդանանց Պատմութիւնը:

Նախարարաց անունները.

Բաբգէն եւ Բակուր, Երկու եղբայրներ յազգէն
Սիւնեաց:

Ներշապուհ, Շաւասպ, Շնգիւն, Մեհրուժան,
Պարգեւ, Տանատ, յազգէն Արծրունեաց:

Համագասպեան, Համագասպ, Արտաւազդ, Մու-
շեղ, յազգէն Մամիկոնէից:

Արշաւիր, Թաթուլ, Վարձ, Ներսէհ, Աշոտ,
յազգէն Կամսարականաց:

Վահան, Առանձար, Առնակ, յազգէն Ամատուն-
եաց:

Ատով, յազգէն Գնունեաց:

Թաթուլ, Սատոյ եւ Երկու ուրիշ ընկերներ, յազ-
գէն Դիմաքսենից:

Շմաւոն, Զուարէն, Առաւան, յազգէն Անձա-
ւացեաց:

Փապակ, Վարագդէն, Դադ (Դատ), յազգէն Ա-
ռակեղենից:

Ապրսամ, յԱրծրունեաց տոհմէն:

Սախակ, Փարսման, ի տոհմէն Մանդակունեաց:
Վրէն, յազգէն Տաշրացեաց:

Բաբիկ, Յուխման, յԹափսոնեան տանէն:

«Այս երեսուն եւ հինգ արք, եւ որ յաւազ նախա-
րարացն, եւ եւ որ ի կրտսերագունիցն»: Բայց ա-
մէնքն ալ մարմնով նախարարազն են, իսկ հոգեկան
առաքինութեամբ՝ Երկնաւոր քաղաքացի: Ուրիշ չատ
մը մարդիկ ալ կային ասոնց հետ, արքունական տու-
նէ կամ նախարարական տունէ, որք քաջ նահատակ-
ներուն մարտակից եւ նիզակից եղան:

Բայց մենք, կ'ըսէ պատմիչը, միայն զարմացած
չենք որ այս մարդիկ իրենց կամքով մտան փորձու-
թեան մէջ, այլ մա'նաւանդ սքանչացած ենք սա՛ ի-
րողութեան, որ այսպիսի փափուկ մարդիկ, որ ձիւ-
նեղէն լեռներու ընդարձակասուն բնակիչներն էին,
բնակիչը եղան խորշակաբեր դաշտերուն: Անոնք որ
ազատ երէյներու պէս կը չրջէին ծաղկաբեր լեռներու
մէջ, արեւելքի բոցակէզ աշխարհը նետուեցան կա-
պեալ ոտքերով: Նեղութեան հացը կերան եւ կարօ-
տի ջուրը խմեցին. ցորեկին մութի մէջ արգիլուե-
ցան, իսկ գիշերը մնացին անլոյս, առանց ծածկոցի,
առանց անկողնի, կենդանիներու պէս գետնախշտի
եղան ինը տարի եւ վեց ամիս: Եւ այնպիսի մեծ ու-
րախութեամբ կրեցին այդ նեղութիւնները, որ ամե-
նեւին տրտունջի խօսք մը չլսուեցաւ անոնց բերնէն,
այլ բարեկեցիկ մարդոց նման, որ աստուածպաշ-
տութեամբ կ'ապրին, յորդառատ գոհութիւններ կու
տային:

Եւ երբ այսպիսի նեղութիւններու մէջ էին, Յազ-
կերտ կարծեց, որ այս սաստիկ վիշտերուն պատճա-
ռաւ ձանձրացած պիտի ըլլան իրենց դառն կեանքէն,

մեծ հաղարապետը (Միհրնէրսեհ) զրկեց անոնց քով եւ յորդորեց, որ արեւին երկրպագեն եւ ազատ արձակուին, եւ տիրանան իրենց հայրենի հարստութեան:

Բռնուն եղաւ տրուած պատասխանը. «Մենք, ըսին, չգիտնալով Հյամառեցանք, որ այս նեղութիւնները մեզ իմաստացնէին: Մենք կը ցաւինք, որ առաջին նահատակներուն հետ չինկանք: Այս մասին այլ եւս բան չհարցնէք, ինչ որ որոշած էք ընել մեզ համար, ըրէք լմնցուցէք:»

Միհրնէրսեհ, մտովի շատ դուլեց անոնց հաստատամտութիւնն ու տոկունութիւնը, եւ սկսաւ շատ մեղմութեամբ վարուիլ անոնց հետ: Եւ վերջապէս հաճեցուց Յաղկերտը որպէս զի զանոնք ազատ արձակէ կապանքներէն: Որովհետեւ Միհրնէրսեհ, թէեւ պաշտօնանկ եղաւ, եւ շատ մը բաներու մէջ վնասակար գտնուեցաւ, նոյն իսկ Հայոց Աշխարհին աւերման պատճառ կը նկատէր ինքզինքը, եւ ասոր համար սլ «անարդանօք յուղարկեցաւ ի տուն իւր», բայց մինչեւ իր կեանքին վերջը գէշ չխօսեցաւ Հայ կապեալներու նկատմամբ:

Աւելի զարմանալի բաներ պատահեցան: Կապեալներուն երիտասարդները իրենց կապանքին մէջ Հայերէն գրել կարգալ սորվեցան, ասիկա հոգեւոր սնունդ եղաւ անոնց, որով քաջալերեցին իրենք գիրենք եւ մխիթարեցին իրենց ընկերները: Եւ այնքան «գմալեցան ի միտս եւ յոգիս իւրեանց», որ ծերերն իսկ փափկացան, մատղաշ մանուկի պէս եղան: Որովհետեւ թէեւ գրել կարգալու ատենը անցուցեր էին, բայց շատ մը սաղմոսներ բերնուց գիտէին եւ

երգակից կ'ըլլային «մատաղերաւ բազմութեան մանկընտըն»:

Այս արի եւ հոգեւոր կեանքը նոյն իսկ պահապան դահիճներուն վրայ կ'ազդէր. անոնք հաճոյքով կը լսէին քրիստոնէից երգերը, եւ հակառակ իրենց տրուած խիստ հրամաններուն, շատ մը գիւրութիւններ կ'ընծայէին անոնց, սէր եւ խնամք ցոյց կուտային, եւ շատ անգամ անոնց կ'օգնէին նիւթապէս:

Նոյն իսկ այդ աշխարհին իշխանը, Հարեւշդոմ Շապուհ, որուն յանձնուած էին պատժաւորներ, մեծապէս գթով եւ սիրով վարուեցաւ անոնց հետ: Այնպէս որ անոնց մեծերը կը յարգէր իբրեւ հայր, իսկ երիտասարդները իբրեւ զաւակ կը զգուէր: Շատ անգամ գրեց Արքունիքին կապեալներուն համար, վերջապէս իր բոլոր միջոցներն ու հնարքները գործածեց եւ հաւանեցուց Յաղկերտը, որ հրամայեց քակել անոնց կապանքը, հանել անոնց վրայէն պատժաւորի զգեստը եւ հագցնել նախարարական հանդերձը, եւ ոռճիկ կապեց անոնց եւ հրամայեց որ Արքունիքէն տրուի անոնց սպառազինութեան պէտքերը, որպէս զի արքունի զօրքերու հետ պատերազմի երթան (ընդգէմ Քուշանաց):

Այս պատերազմին մէջ շատ քաջագործութիւններ ըրին Հայեր, ուր որ գացին, եւ ցոյց տուին որ իրենք կապանքի արժանի զինուորներ չէին: Իրենց զօրավարները գովութեան վկայականներ գրեցին Դուռը այս քաջերուն մասին, որոնք երբ պատերազմէն ետքը Տիգրոն վերադարձան, ներկայացան Յաղկերտին, որ անուշութեամբ եւ խաղաղութեամբ խօսեցաւ անոնց հետ, խոստացաւ անոնց վերահաստատել գիրենք իրենց հայրենի իշխանութեան (նախա-

րարութեան) մէջ եւ վերադարձնել զանոնք իրենց բնաշխարհը «օրինօք քրիստոնէութեան, յորոյ վերայ եւ մեծապէս չարչարեալ էին»:

Ուրախ զուարթ, բարձր ճակատով կը շրջէին անոնք «ի կարաւանին, առաջի քաղաւորին» երբ որ Յազկերտ մեռաւ իր թագաւորութեան տասնեւիններորդ տարին: Եւ իր երկու զաւակները զահը խլելու համար իրաբու ձեռքէն՝ պատերազմի ելան, որ տեւեց երկու տարի:

Ստիժէն կ'օգտուի Աղուանից թագաւորը եւ կ'ապրտամբի Պարսից դէմ, որ թէեւ քեռորդի էր Յազկերտի կոռուղ զաւակներուն, բայց քրիստոնեայ էր հայրենի հաւատքով, եւ Յազկերտի հրամանով բռնի ուրացած էր, եւ հիմայ կ'ուզէր ուրացութեան կեղտը մաքրել իր վրայէն:

Յազկերտի պզտիկ որդւոյն Դայեակը, Մեհրանեան Ռահամ, տեսնելով երկպառակութիւնը Պարսից բանակին մէջ, կը յարձակի Յազկերտի երէց զաւակին վրայ, կ'սպաննէ զայն եւ իր սանիկը, Պերոզը, կը թագաւորեցնէ:

Պերոզի իշխանութիւնը խաղաղ եղաւ. բայց չըհանդարտեցաւ Աղուանից աշխարհը, որուն ապրտամբ թագաւորը խրամատեց Ճորայ Պահակը, Մասքութ զօրքերը ներս առաւ, իրեն միաբանեցուց «զմետասան քաղաւորս զԵռնորդեայս», եւ երկար ատեն ղեմադրեց Պարսից զնդին եւ շատ վնասներ հասցուց անոր: Երկու երեք անգամ հաշտութեան գիր դրուեցաւ Պերոզի կողմէն, բայց անսասան մնաց Աղուանից թագաւորը եւ մեղադրեց Դուռը՝ Հայ նախարարներու կրած նեղութեան եւ տարապարտ մահերու համար:

Դուռը ստիպուեցաւ Հոնքըր ոտքի հանել «սաստիկ զանձեր» տալով անոնց: Աղուանք մեծապէս վնասուեցան այս անգամ. պաշարումը սաստկացաւ, զօրքերը դասալիք եղան, որովհետեւ վարակիչ ախտ մը ինկաւ բանակին մէջ եւ գրեթէ երկրին կէսը կործանեցաւ:

Պերոզ նեղելու համար Աղուանից թագաւորը կը պահանջէ իր քոյրը եւ քեռորդին, որովհետեւ քրիստոնեայ եղեր էին: Իսկ «սքանչելի ալրն», որ իշխանութենէն աւելի իր հաւատքին եւ դադաւիարին համար կը կոուէր, կը համակերպի, եւ թագն ալ կ'ուղէ թողուլ:

Պերոզ կը զղջայ, եւ կ'ուզէ որ Աղուանից թագաւորը մնայ իր գահուն վրայ, բայց նա կը հրաժարի, եւ միայն իր մանկութեան ատեն իր հօրմէն իր շնորհած հազար երդ սեփականութիւնը կ'առնէ եւ քաջուելով ապարէզէն՝ կը բնակի հոն միայնակեացներու հետ:

Այս բոլոր երկար խռովութիւններ պատճառ կ'ըլլան, որ Հայոց նախարարներ մինչեւ Պերոզի հինգերորդ տարին չկարենան արձակուիլ, բայց պատուով կը մնան արքունեաց մէջ. եւ իր հինգերորդ ու վեցերորդ տարիներուն՝ բոլորն ալ ազատ կ'արձակուին:

ՏԻԿՆԱՅՔ ՓԱՓԿԱՍՈՒՆՔ ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻՆ

Ե ՂԻՇԷ կը փուլթայ յայտնել, թէ ինքն չկրնար համբել թիւը բոլոր Հայոց աշխարհի այն կիներուն, որոնց այրերը կապանքի ենթարկուեցան կամ մեռան պատերազմի մէջ: Զգիտցածս աւելի շատ է, կ'ըսէ, քան թէ գիտցածներս. որովհետեւ, կ'ըսէ, հինգ հարիւրի չափ յականէ յանուանէ կը ճանչնամ, ոչ միայն աւագագոյններէն, այլ նաեւ կրտսերագոյններէն:

Այս կանայք կարծես թէ տարբերութիւն չունէին անոնցմէ, «որ ոչ մաշակեցին գաշխարի»: Աւագ թէ Կրտսեր՝ հաւատքի միեւնոյն առաքինութիւնը հաղուեցան: Ամենեւին չյիշեցին իրենց մայրենի ազատութեան փափուկ կեանքը. գեղջուկի պէս վըշտամբեր կեանքի համբերեցին: Թէեւ ունէին իրենց ձեռնաստուն սպասաւորները, բայց յայտնի չէր, թէ իրենցմէ ո՞րը Տիկին էր եւ ո՞րը նաժիշտ. ամէնուն հաղուստը միաձեւ էր, երկուքն ալ գետնախշտի էին:

Զեմ ուզեր այս հոյակապ հատուածը ամփոփել աշխարհաբար. այնքան խիտ եւ զեղեցիկ, այնքան նկարագրեղ եւ զրական բարձր ճաշակով պատկերացած է հայ տիկիններու սուգն ու տոկունութիւնը, որ կ'արժէ զայն կարգաւ բնագրին մէջ:

— «Ոչ գոյր մոցա համեմ խահամոճք անուշաբար առանձինն, եւ ոչ հացարաբ որոշեալ ի պէտս սպասու ըստ ագատաց կարգի, այլ հասարակաց էր: Շաբաբամուտն ըստ կարգի միայնակեցաց, որ յանապատս բնակեալ են: Ոչ ոք ումեք ջուր ի ձեռս արկանէր, եւ ոչ կրտսերք աւագաց դաստառակս մա-

տուցանէին. չանկաւ օշնան ի ձեռս փափկասուն կանաց, եւ ոչ մատուցաւ իւր ի գուարքութիւն խրախուրթեան: Զեղան առաջի սուրբ սկսեղք, եւ ոչ անկան բաժակակալ յուրախութիւն. չեկաց ուրով մոցա մուիրակ առ դուրս, եւ ոչ կոչեցան պատուականք յարանց ի տանարս մոցա. չյիշեցան մոցա, քէ գուցէ ոք ամենեւին ի բնականուրեղ դայեկաց եւ կամ բնաւ ի սիրելի հարագատաց:

Փոշոտեցան եւ ծխոտեցան սրահակք եւ սրակապանք մորեկ հարսանց, եւ սարդի ոստայնք ձգեցան ի սենեակս առագաստաց մոցա. կործանեցան բարձրագահք տանարաց մոցա, եւ խանգարեցան սպասք երախանաց մոցա. անկան կործանեցան ապարանք մոցա, եւ տապալեալ աւերեցան ամուրք ապաստանի մոցա: Զորացան ազագեցան բուրաստանք ծաղկոցաց մոցա, եւ տաշտախիլ եղին որքք գինեբերք այգեաց մոցա: Աջօք իւրեանց տեսին գլխաշտակութիւն աբարոց իւրեանց, եւ ականջօք իւրեանց լուան գլխոտ չարչարանաց սիրելեաց իւրեանց. առան գանձք իւրեանց յարժունիս, եւ ոչ մնացին ամենեւին զարդք երեսաց իւրեանց:

Տիկնայք փափկասունք Հայոց աշխարհին, որ գրգեալք եւ գգուեալք էին յիւրաքանչիւր պատեռունս եւ ի գահաւորակս, հանապազ բոկ եւ հետի երթային ի տունս աղօթից, անձանձոյթ խնդրեալ ուխտիւք՝ զի համբերել կարացեն մեծի նեղութեանն: Որ ի մանկութենէ իւրեանց սնեալ էին ուղղով գուարակաց եւ ամնով էրէոց, խոտարուտ կեանք իբրեւ զվայրենիս ընդունէին զկերակուրն մեծաւ խնդութեամբ, եւ ոչ յիշէին ամենեւին գտվորական փափկութիւնն: Սեւացեալ ներկան մորքք մարմնոց

նոցա՝ վասն զի ցերեկ արեւակէզք էին եւ զամենայն զիշերսն գետնաքեկք: Սաղմոսք էին մշտնջենաւորք՝ մրմունջք ի բերանս նոցա, եւ մխիթարութիւնք կատարեալք՝ ընթերցուածք մարգարէիցն: Միաբանեցին երկու երկու՝ իբրեւ ամուլք հաւանք եւ հաւասարք՝ ուղիղ տանելով զակօսն արքայութեանն, զի առանց վրիպելոյ հասցեն ի նաւահանգիստն խաղաղութեան:

Մոռացան զկանացի տկարութիւն, եւ եղեն արուք առաքինիք ի հոգեւոր պատերազմի. մարտ եղեալ կռուեցան ընդ մեղսն կարեւորս, հատին կտրեցին եւ ընկեցին զմահաբեր արմատս նորա: Միամըտութեամբ յաղթեցին խորամանկութեանն, եւ սուրբ սիրով լուացին զկապուտակ ներկուածս նախանձուն. հատին զարմատս ագահութեան, եւ չորացան մահաբեր պտուղք ոստոց նոցա: Խոնարհութեամբ կոփեցին զամբարտաւանութիւն, եւ նովին խոնարհութեամբ հասին երկնաւոր բարձրութեանն: Աղօթիւք բացին զփակեալ դրունս երկնից, եւ սուրբ խնդրուածովք իջուցին զերեշտակս ի փրկութիւն. լուան աւետիս ի հեռաստանէ, եւ փառաւորեցին զԱստուած ի բարձունս:

Այրիք որ ի նոսա էին՝ եղեն վերստին հարսունք առաքինութեան, եւ բարձին յանձանց զնախատինս աշուրութեան: Իսկ կանայք կապելոցն կամօք կապեցին զմարմնաւոր ցանկութիւնս, եւ եղեն կցորդ չարչարանաց սուրբ կապելոցն. ի կեանս իւրեանց նմանեցին քաջ նահատակացն մահուամբ, եւ ի հեռաստանէ եղեն վարդապետք մխիթարիչք բանդարգելեացն: Մատամբք իւրեանց վաստակեցին եւ կերակրեցան, եւ զկարգեալ ռոնիկ նոցա յարժունուստ՝ ամ յամէ

քոշակ առնէին եւ տային տանել նոցա ի մխիթարութիւն: Անարիւն նիպաւնց նմանեցին, որ երգոյն քաղցրութեամբ առանց կերակրանաց կեան, եւ կենդանի են միայն զօդն ծծելով, զանմարմնոցն բերեն զմանուրիւն:

Բագում ձմերաց հալեցան սառնամանիք, եհաս զարուն եւ եկին նորեկ ծիծեռունք, տեսին եւ խընդացին կենցաղասէր մարդիկ, եւ նոքա ոչ երբեք կարացին տեսանել զանձկալիսն իւրեանց: Ծաղիկք զարնանայինք յիշատակեցին զպսակասէր ամուսինս նոցա, եւ աչք իւրեանց կարօտացան տեսանել զցանկալի գեղ երեսաց նոցա: Սպառեցան բարակք որսականք, եւ խցեալ կուրացան արշաւանք որսորդաց:

Բնագրօք(*) յիշատակեցան նոքա, եւ ոչ մի տօնք տարեկանաց ոչ ամին զնոսա ի հեռաստանէ. ի նաշա-

(*) ԲՆԱԳՐԻՐ ըսուածը (յունարէն՝ *Տիմոկրոն*, որ նոյնպէս գործածուած է նախնեաց մատենագրութեան մէջ) ցանկ մըն է անուններու կամ յիշատակարան մը երկու քերթով, որոնց մէկ կողմին վրայ կ'արձանագրուէր վախճանած, իսկ միւս կողմին վրայ կենդանի հաւատացեալներու անունները: Այս անունները կը յիշատակուէին եկեղեցւոյ մէջ, Սուրբ Պատարագի միջոցին:

Եղիշէ երբ կը գրէ վասակի մասին, քէ «Ո՛չ յիշեցաւ անուն նորա ի մէջ սրբոց, եւ ոչ մատեաւ յիշատակ նորա առաջի սուրբ սեղանոյն յեկեղեցւոյն» (տե՛ս *Վերադոյն*, 59 88), կ'ակնարկէ այդ Բնագրին:

Մինչեւ հիմայ, Հայաստանեայց եկեղեցւոյ մէջ պահուած է քրիստոնէական եկեղեցւոյ այդ վաղնջենի սովորութիւնը այլեւայլ ձեւով. եւ Սուրբ Պատարագի միջոցիւ քէ՝ ննջեցելոց եւ քէ՝ կենդանեաց յիշատակութիւնները՝ Պատարագչի եւ Սարկաւագաց կողմէն, *Բնագրին* կիրարկութեան, բարեփոխեալ կերպերն են:

տեղս նոցա հայեցան եւ արտասուեցին, եւ յամենայն յատեանս յիշեցին զանուանս նոցա: Բագում արձանք կանգնեալ էին յանուն նոցա, եւ անուանք իւրաքանչիւր նշանակեալ ի նոսա:

Եւ իբրեւ այնպէս յամենայն կողմանց ալէկոծ լինէին միտք նոցա, ոչ ինչ կասեալ քուլացան յերկնաւոր առաքինութենէն: Արտաքնոցն երեւէին իբրեւ այրիք սգաւորք եւ չարչարեալք, եւ յոգիս իւրեանց զարդարեալք եւ մխիթարեալք երկնաւոր սիրովն: Ոչ եւս սովորեցին հարցանել գեկեալ ոք ի հեռաստանէ, եթէ ե՞րբ լինիցի մեզ տեսանել զսիրելիսն մեր. այլ այն էին իդձք աղօթից նոցա առ Աստուած, եթէ որպէս սկսանն՝ քաջութեամբ ի նմին կատարեսցին ի՛ր երկնաւոր սիրովն»:

Այս պատկերը հրաշալի է, եւ ցոյց կուտայ, թէ վարդապետաց Պատերազմին ատեն եւ ետքը՝ Հայոց Տիկիւնները ի՛նչպէս ըմբռնած էին Ազգին դատը եւ ի՛նչ զգացումներով եւ զխոսկցութեամբ կրեցին իրենց ինկած բաժինը:

Նշելէ շատ նկարագրեղ է փափկասուն Տիկնանց պատմութեան մէջ. սակայն Ղ. Փարպեցին ալ կուտայ մեզ աւելի ամփոփ, բայց նոյնքան ճշգրիտ գիծերը Հայոց փափկասուն Տիկիւններուն:

Նշելէի ճոխ նկարագրութեան մէջ շատ ուշադրաւ են իր տուած ազգագրական տեղեկութիւններն ու սովորութիւնները հայ նախարարական տուններու ներքին կեանքին նկատմամբ:

Դ Ա Ս Ե Ր ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ԵՒ ՎԱՀԱՆԵԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԷՆ

(ԱԶԳ, 1916, Մարտ 13 եւ շաբ.)

Ա.

ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ պատերազմը մեր ազգային-կրօնական կեանքին թերեւս միակ դրուագն է, որ քիչ թէ շատ ծանօթ է բոլոր Հայերուն: Կրնայ ըսուիլ, որ Հայեր շատ աւելի բան կ'զգան Աւարայրի պատերազմէն, քան այն անցքերէն, որոնք երէկ անցան Հայութեան գլխէն եւ կ'անցնին այսօր, այս պահուն:

Հայոց համար Վարդանանց պատերազմը այնքան զիւցազնական է, որչափ Տրովադայինը Յունաց համար: Արդէն, տեղ տեղ, Հոմերոս եւ Նշլէ, կարծես նման պատկերներ կուտան ընթերցողին:

Վարդանանց դատին ու գործին համար եթէ ազգային դնահատումն այնքան անկաշկանդ կերպով բարձր մնաց եւ խանդավառումն՝ անզուսպ, բայց մեր մտաւորական դասակարգին մէջ բարձրագոյն քննադատութեան ենթարկուեցաւ Վարդանանց Պատերազմին պատմութիւնը, եւ գէթ իմ ծանօթութեան սահմանին մէջ, Մ. Գարազեանէն սկսեալ երբ Վասակի մասին նպաստաւոր կարծիքներ յայտնուեցան, զուտ քննադատական այս շարժումը ասպարէզ տուաւ թեթեւօրիկ միտքերու, որպէս զի դատաւարտեն Վարդանի քաջագործութիւնը, իրրեւ «կղերամիտ»

մարդու մը գործերը, եւ Վասակը գովաբանեն, իբրեւ միակ անձնաւորութիւնը այդ շրջանին, որ իբրեւ թէ զուտ ազգայնական ոգիով աշխատած ըլլայ: Գարադաշ, երբ Վասակի մասին կը խօսի, այնքան յառաջ չերթար, որ Վարդանի արժանիքին ստուեր ածուի:

Օտարաձայնութեան եւ նորաբանութեան ախտը վտանդաւոր է, մա՛նաւանդ այն ատեն, երբ վարկաւորազի՛ են ատոնք եւ արդիւնք խակամիտներու գրական շոշոկանքին: Վարդանանց Պատերազմին նշանակութիւնը պէտք է պահել իր իրական եւ աւանդական վիճակին մէջ. որովհետեւ Հայ ժողովուրդի ազգայնութեան առաջին հրաշակերտ ապացոյցն է այդ, եւ Հայութիւնը, նոյն իսկ իւր զգացողական խանդավառութեամբ տեսած է Աւարայրի քաջագործութեան մէջ իւր ապրելու իրաւունքին, իր ազգային գոյութեան պաշտպանութեան գինը: Այս իսկ պատճառաւ կ'ողգեմ քանի մը պատմական իրողութիւններու վրայ ուշադրութիւն հրաւիրել, որոնք պիտի դիւրացնէին Վարդանանց Պատերազմին շիտակ ըմբռնումը:

Առաջին իրողութիւնը սա է, որ Յազկերտ Բ. ինքն չստեղծեց Վարդանանց պատերազմին պատճառները: Յազկերտ Բ. հակառակ մեր ազգային պատմիչներու տուած նկարագրին, Սասանեան հարըստութեան խելացի Շահերէն մէկն էր, որ Միհր Ներսէհի պէս յոյժ իմաստուն Վզրուկի մը հետ արժանապէս վարեց իւր իշխանութիւնը: Թէ՛ Յազկերտ Բ. ի եւ թէ՛ Միհր Ներսէհի իմաստութիւնն ու բարեացակամութիւնը դէպի Հայեր, կը յայտնուի եւ կը չնչտուի Վարդանանց պատերազմէն ետքն իսկ,

երբ փութիչը (հարցուփորձը կամ դատաւարութիւնը) կ'աւարտի, նահատակեալ Վարդանի եւ իրեններուն արժանիքը կը գնահատուի պաշտօնապէս եւ Վասակ կը դատապարտուի շնորհազրկութեան եւ բանտի:

Պէտք է դիտնալ, որ Քրիստոնէութիւնը սքանչելապէս զարգացած էր բազմակրօն Պարսկաստանի ընդարձակածաւալ պետութեան մէջ, եւ այս դարգացումը երկիւղ կ'ազդէր պետական կրօնքին— մաղդէականութեան—, այնպէս որ Սասանեան Շահեր որոշեցին կասեցնել Քրիստոնէութեան աճումը Պարսկաստանի մէջ, որպէսզի պետական կրօնքը միայն ծաւալի եւ տիրէ եւ միւս բոլոր կրօններ, որոնց նորագոյնը եւ հզօրագոյնը, Քրիստոնէութիւն, վերջանան եւ այլակրօն ազգութիւններ եւ ցեղեր միանան կրօնքով ալ միապետական մականի մը ներքեւ: Ասիկա պատմական այն սխալներէն էր, զոր Սուլթան Համիտ Բ. եւ արդի ժէօն-թիւրք կառավարութիւնը ուղեցին գործադրել Թուրքիոյ մէջ, և աւելի հեռաւոր ինքնախարէնութեամբ, բովանդակ իսլամական աշխարհի մէջ: Իբրեւ թէ՛ երբ այլազան ազգեր եւ լեզուներ՝ կրօնական միակ եւ պաշտօնական կապով միանան, այդպիսի միաձեւութիւն մը, պիտի կրնար դիւրացնել ազգային կամ արինանային համաձուլումը, որ պիտի ըլլար՝ Թուրքերու խելքով համիսլամութիւն եւ Սասանեանց խելքով՝ համամաղդէականութիւն: Բան մը որ չյաջողեցաւ եւ պիտի չյաջողի:

Արդ՝ Պարսկաստանի մէջ, Որմզդեանն Շապուհ Ա., Երկայնակեաց, որ 40 տարի իշխեց (232—272), ամէնէն յայտնի հալածիչը եղաւ Պարսիկ Քրիստո-

նէութեան, որու բաղմամբիւ եկեղեցիները կը պայ-
ծառանային, նախանձելի բարեկարգութեամբ եւ
ճոխութեամբ: Անդու ի եղաւ Շապուհի հալածանքը,
Քրիստոնէութիւնը տկարացաւ, բայց չընկճեցաւ:

Սասանեան այդ քաղաքականութեան շարունա-
կութիւնն էր, որ հաշտ աչքով չէր դիտեր Հայոց,
Վրաց, Աղուանից, եւ Կովկասեան ուրիշ ժողովուրդ-
ներու քրիստոնէական աճումն ու բարգաւաճումը
այն մարդերու մէջ Պարսկաստանին, ուր քրիստոնէ-
ութիւնը պաշտօնական խստութեամբ հալածուած
էր անգթօրէն:

Կովկաս սահմանակից ըլլալով քրիստոնէայ
Բիւզանդիոնի կայսերական երկիրներուն, Հռոմնե-
րու ազդեցութիւնը, շնորհիւ կրօնակցութեան, հե-
տըզնետէ դպալի կը դառնար հոն: Սասանեան տի-
րապետներու քաղաքականութեան տեսակէտէն ա-
մենեւին հաճելի չէր այդ ազդեցութեան աճեցումը,
եւ Յազկերտ Բ. ի առաջին գործը եղաւ ծառանալ
Բիւզանդիոնի ազդեցութեան դէմ. հպարտ Հռոմ-
ները զիջան դիւրութեամբ, յոգնած ըլլալով Ատ-
տիղասի յարձակումներէն: Յազկերտ Բ.՝ ետքը
դարձուց իւր ոյժերը Հոնաց եւ Քուչանաց դէմ,
եւ եօթը տարի վատնեց այս վերջինները զսպելու
համար. այս յաջողութիւններու շարքին՝ Յազկերտ
ուղեց պետական լուծին տակ նուաճել Հայերը, Վիր-
քը եւ Աղուանքը: Եւ ասոնց ամէնէն դժուարինը Հա-
յերն էին: Միհր Ներսէս համոզուած էր, երբ կ'ը-
սէր Յազկերտին, թէ «յորժամ Հայք սերտիւ մեր
լինին, Վիրք եւ Աղուանք այնուհետեւ մեր իսկ են»:
Այս նպատակին յաջողութեան վստահ էին, քանի
որ Վասակեանք, շնորհիւ Վասակի հնարագիտու-

թեան, խոստացեր էին իրենց հաւատարիմ գործակ-
ցութիւնը:

Ահա՛ այս է պատմական իրողութիւնը, որու
մէջ պայթեցաւ Վարդանանց պատերազմը: Թշնա-
մին ներսէն էր, քան դուրսէն: Եթէ Վասակ, իւր
հզօր ազդեցութիւնը եւ սատանայի խելքը գործա-
ծէր հայ-ազգային կեանքը պահելու այն ձեւի տակ,
որով հայկական միահեծան թագաւորութեան բար-
ձումէն, այսինքն՝ ՅՅԱէն ի վեր կը կառավարուէր,
հաւանաբար տեղի պիտի չունենար Վարդանանց
պատերազմը: Վասնզի, ինչպէս, որ դիտել կուտայ
Միքայէլ Փորթուգալ, Եղիշէի ձեռնհաս ուսումնա-
սիրողներէն մէկը, Պարսից իշխանութեան ներքեւ
գտնուող հայերը, թէեւ անկախ չէին, բայց երկար
ատեն պահեցին Արշակունի թագաւորները. «Պար-
սիկը ոչ միայն կրօնից կատարեալ ազատութիւն տը-
ռած էին, այլ մասնաւոր փոյթ ունէին Հայոց ազ-
գութիւնը ամբողջ եւ յունականութենէ անխառն
պահելու, քաջալերելով եւ պահանջելով հայերէն
լեզուին գործածութիւնը: Արդարեւ՝ Սասանեանց
վարչութեան կերպը աւելի կեդրոնացեալ էր քան
դՊարթեւացն, որք տէրութեան իւրաքանչիւր նա-
հանգը յորդուց յորդիս յաջորդող մէկ մէկ թագա-
կապ-կուսակալի յանձներ էին: Այդպիսի ինքնու-
րոյնութիւնը ուրիշ ամէն կողմերէ վերցուեր էին.
բայց Հայք, Վիրք, Աղուանք եւ Լիւնիք տարբեր
բարուց եւ քաղաքականութեան տէր՝ եւ զօրաւոր
եւ թշնամի ազգի մը (—Յունաց— Հռոմոց) մեր-
ձակից գտնուելնուն համար, դեռ կը վայելէին ի-
րենց բնիկ իշխանները. եւ Արտաշէս Գ.՝ Արշա-
կունեաց վերջինը չէր ըլլար, եթէ անխաղաղասէր եւ

անիմատո նախարարաց թախանձանքը չհրաւիրէր զմարդսանութիւնը: Զմոռնանք սակայն՝ թէ ինչ պակասութիւն որ ըրած ըլլան մեր նախնիք յառնչութիւնսն զոր ունէին դրացի ազգաց հետ, ասոնք բաւական չէին արդարացընելու Յազկերտի յարուցած հալածանքը. որովհետեւ Արտաշէս Ներորդի թագաւորելէն ի վեր, այս է դրեա թէ երեսուն տարի, առանց աստամբութեան եւ խլրտման հրպատակեր էին Պարսից (*): Զմոռնանք որ Սասանեան կառավարութեան հիմունքը հաստատեալ էին կրակապաշտ մլոնոանդութեան վրայ, որ հետզհետէ կը սաստկանայր քանի որ Քրիստոնէութիւնը կը ծաւալէր տէրութեան ամէն կողմը: Դարովենք այն կողմութիւնը, որ զկրօնական զգացմունս բռնաբարելով՝ աւելի կը զօրացնէ զայն: (Միք. Փոքր. էջ 34-35):

Քանի որ Արեւելեան Հայաստանը, Պարսից իշխանութեան տակ, այնքան ուշադրաւ առաւելութիւններ կը վայելէր, քան Արեւմտեան Հայաստանը Յունաց իշխանութեան տակ, եւ քանի որ Հայք Արեւելեան Հայաստանի վայելած այս առանձնաշնորհումները կը վայելէին՝ Յունաց սահմանակից գտնուելնուն համար, որպէս զի Պարսիկ կառավարութիւնը նոր դժուարութիւններ չունենար Արեւելեան Հայոց համակրութենէն ու հաւատակցութենէն, զոր ունէին Յունաց հետ, ուրեմն կը հետեւի որ իրաց վիճա-

(*) Այս հաւաստումը կարօտ է ստուգութեան: — Որովհետեւ Քաջն վարդապետի ատեն Մամիկոնեանց քաջուիր Մովսէս լեոնեքուն մէջ, ապացոյց է Հայոց ապստամբութեան եւ խլրտման:

կը (statu quo) կարելի էր երկար ատեն պահել, հակառակ Հայոց եւ դրկից ազգերու քրիստոնէացման, եթէ երբեք Վասակեանք չքաջաւերէին շապուհեան ծրագրին դործագրութիւնը Հայաստանի եւ հետեւաբար Վրաստանի եւ Աղուանիստանի, եւայլն, երկիրներու մէջ, այնպէս կարծել տալով Տիգրանի կառավարութեան, թէ Հայաստանը դիւրաւ կրնայ նուաճուիլ, քանի որ իրեն՝ Վասակի՝ նման հանճարեղ նախարար մը, որ ո՛չ միայն Սիւնեաց Տէրն էր, այլ նաեւ Մարդպան եղած էր Վրաց աշխարհին, եւ այդ միջոցին Մարդպանն ըլլալով Արեւելեան Հայաստանի, ազգեցիկ դիրք մը ունէր Պարսիկ բարձր պաշտօնատարներու շարքին, առանց այլեւայլի կը վստահեցնէր Միհր Ներսէսը, թէ կրօնական ձուլման դործը շատ դիւրին էր...

Ահա՛ թէ ինչո՞ւ համար կանխեցի դիտել տալ վերեւ այս առաջին իրողութիւնը, թէ ուղղակի Յազկերտ Բ. ինքն չստեղծեց Վարդանանց պատերազմին պատճառները:

Բ.

Երկրորդ իրողութիւնը սա՛ է. Վասակեանք բռնելով Պարսից կողմը, կ'արհամարհէին ազգային կամքը, ժողովրդական տիրող ոյժը, որ կազմակերպուած էր Հայաստանեայց Եկեղեցիով:

Արշակունեաց թագաւորութեան բարձումէն ետքը երկրին պաշտօնական վարիչներն էին նախարարներ. բայց իրականութեան մէջ տիրող ոյժը հայ եկեղեցականութեան ձեռքն էր, որ կ'անձնաւորէր Հայ ժողովուրդը, իրեւ կրթիչն անոր միտքին եւ ուսուցիչը քրիստոնէական լոյս հաւատքին: Եկեղեցականութիւնը միացած ու նոյնացած էր ժո-

դովորելին հետ նաեւ ընդդէմ նախարարական հարստահարութեանց, Հայոց Եկեղեցւոյն բարերար, ժողովրդապետական դերը այս շրջանին շատ լաւ արտայայտուած է: Այս դերը կղերապետական կամ եկեղեցապետական բնոյթ չունէր. որովհետեւ կղերը կամ եկեղեցին իրեն սեփական չա՛մ ընդունէր. անոր սեփական չա՛ն ժողովուրդին չա՛ն էր:

Այս մասին ուշագրաւ է դարձեալ Մ. Փորթուզալի տեսութիւնը. — «Ուեէ կրօնի պաշտօնեայք ամէն տեղ ժողովրդեան վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցող կարգ մի կը կազմեն: Ուր քաղաքական իշխանութիւնը միահեծան է, թագաւորէն զատ ուրիշները քիչ շատ իրարու հաւասար են. ամենեցուն ոյժը կ'ամփոփի մէկ հոգւոյ ձեռքը եւ քահանայութիւնը անոր օժանդակ եւ հպատակ կ'ըլլայ: Բայց ուր երկրին ձեւակերպութենէն կամ ուրիշ հանգամանաց պատճառաւ աւանդական կամ տանուտէրական դրութիւնը կը տիրէ, անդ ժողովուրդը երկու կարգի կը բաժանի. մին թուով սակաւագոյն, բայց բռնութեամբ տիրապետող, կեղեքիչ եւ այլոց քրտանց ստուղը վայելող, եւ միւսը շատ աւելի բազմաթիւ, բայց աղքատ, տղէտ եւ ստրուկ: Մինչ Հայոց ազատանին զոռոզացեալ զինուորութեամբ՝ որսի արչաւանօք կը զուարճանայր եւ կալուածոց եկամտօք կը ճոխանայր, շինականք կրկին արքունեաց՝ թագաւորին եւ նախարարին՝ դանձը լեցնելու համար կրկնակի հարկաց եւ տրոց ներքեւ կը ճնշուէին. եւ եթէ յանցանք մը գործէին, բացի դրամական տուգանաց՝ եւ զան ըմպէին յոլով: Քրիստոնէութիւնն ի Հայաստան, ինչպէս եւ Միջին դարուց մէջ յԵւրոպա, անբանական ուժոյ յափշտակու-

թեանց եւ հարստահարութեանց տեղ հաւասարութեան սկզբունքը քարոզելով ու զրկեալ ու խեղճ ժողովրդեան միտքը արթնցնելով ու բարձրացնելով, կը բարձրացնէր նաեւ անոնց նիւթական վիճակը ու ի հիմանց կը քանդէր նախարարաց զօրութիւնը: Միւս կողմանէ՝ այդ նոր վարդապետութիւնը ներկայացնող եկեղեցականք՝ որք ինքզինքնին ազատաց կարգը դասեր էին եւ նոցա ամենայն առանձնաշնորհութիւնքն ունէին, ժողովրդեան անհամեմատ մեծագոյն բայց զրկեալ մասին պաշտպան եւ ազատարար կանգնելով նախարարաց դէմ, բռնականաբար եւ նորա իրական տէրն եւ հրամանատարը կ'ըլլային: Արդար է եւս ասել՝ որ կրօնական մեծարեալ կերպարանքներէն զատ, ուսմամբ, գիտութեամբ, աշխարհաչէն եւ ազգօգուտ ձեռնարկութեամբ, նա մանաւանդ եւ հայրենի ազատութեան սիրովն, մնացեալ ժողովուրդէն եւ նոյն ինքն տանուտեարց խմբէն գեր ի վերոյ գտանէին: Յայս սակա մեր հայրապետքն քաղաքական իրաց մէջ աւելի կարեւոր մասնակցութիւն ունեցան քան իրենց հաւասար կամ աւելի նշանաւոր եպիսկոպոսունք Հրուսէմակեան միապետութեան մէջ: Արքայական թոռոյն առընթեր՝ կանգներ էին կաթողիկոսական աթոռը, որոյ տէրը թագաւորին պէս Արչակունի Պարթեւ իշխանաց ցեղէն կ'իջանէր, եւ անոր նման որդւոց յորդիս կը յաջորդէր: Բարոյական մեծ ազդեցութեամբն զոր ունէին՝ շատ անգամ յաջողութեամբ կռուեր էին քաղաքական իշխանութեան հետ, եւ անոր տկարացած ատենն՝ նմա նեցուկ եւ պաշտպան եղան: Արքունի դահուն խորտակուելէն ետքը ոչ միայն իրենց իշխանութիւնը պահեցին Հայաս-

տանի մէջ, այլ եւ կը հրամայէին տակաւին Վրաց եւ Աղուանից ալ: Նոցա պահանջմամբ կամ խորհրդով կը կարգուէին շատ անգամ սպարապետք, տանուտեարք եւ երբեմն ալ թագաւորք: Նոցա թախանձանքը եւ խնդիրքը աւելի ազդու էին դրացի եւ զօրաւոր արքունեաց առջեւ քան բնիկ թագակապ իշխանաց: Խնամութեամբ կամ ազգակցութեամբ եւ կամ հլու հնազանդութեամբ նոցա հաճելի եղող նախարարք նախապատիւ կ'ըլլային քան պաղ եւ անտարբեր շարժողները: Այսպէս Մեծն Սահակ որ մասնաւոր փոյթ եւ խնամք կը տանէր իրեն խնամի Մամիկոնեան ցեղին որեարը կըթելու եւ լուսաւորելու, ի թախանձելոյ դատերն՝ Հայոց Սպարապետ անուանել կուտայ զիւր փեսայն զՀամազասպ Մամիկոնեան, հակառակ կամաց աւելի խոհեմ եւ հեռատես Վռամշապուհ արքայի, եւ թշնամի կ'ընէ Բագրատունեաց տանուտէրը զՏիրոց, որոյ հայրը կամ նախորդը քաջ ասպետն Սահակ այնքան չքեղ յաղթանակօք եւ ծառայութեամբք պայծառացուցեր էր զսպարապետութիւնը: Բնական էր որ երեսէ ինկած նախարարք մասնաւոր ատելութիւն մը զգային եկեղեցականաց դէմ, ինչպէս որ ունեցեր էին այն թագաւորաց դէմ ալ՝ որք նոցա կոթներ կամ համալիտ գտնուէր էին: Կարելի է պնդել, թէ ոմանք ի հայրապետացն մերոց մոռացան, թէ շատ անգամ ինչ որ սովորական անհատի նկատմամբ առաքինութիւն կամ բնական պարտք մի կրնայ համարուիլ, իշխանաց համար պակասութիւն կամ յանցանք կ'ըլլայ, թէ իշխեցողք՝ աշխարհիկ ըլլան թէ քահանայ՝ մահու չափ խորշելու են կուսակցութիւն յարուցանող առիթներէ, եւ թէ պարտին հասարա-

կաց օգտէն զատ՝ մերձաւոր կամ ազգակից չունենալ» (Ամդ. էջ 44-46):

«Նախարարական դրութիւնը սակայն, որ զՀայս աւելի պինդ կազմութիւն ունեցող ազգաց բաղդատմամբ տկար պահեց, նոցա անհատական կորուլոյն աւելի դիմանալու պատճառ եղաւ: Փոխանակ խոնամբոխ քաղաքաց մէջ դիպուելու եւ ապականութեան ենթարկուելու, ժողովրդեան աշխոյժ եւ գործունեայ մասը ընդհանրապէս ազարակներու մէջ եւ նահապետաց դղեկաց եւ աւանից բոլորտիքը սփռած կը բնակէր. եւ թէպէտ Երասխայ դաշտին մէջ թագաւորաց կառուցած դաստակերտքն տակաւին կանգուն եւ մարդաշատ էին, Հայաստանի մէջ՝ մանաւանդ թագաւորութեան վերնալէն իվեր՝ գիւղերը համեմատաբար աւելի կարեւորութիւն ստացեր, բաղմացեր եւ շէնցեր էին: Անդ ազատանին որսորդութեամբ եւ մնացած ժողովուրդը հողագործութեամբ պարապելով՝ մարմինին առողջ եւ սրտերնին առոյգ կը մնար, մինչ նախանձը կամ փառասիրութիւնը վառ կը պահէր տանուտեարց պատերազմական ոգին: Թո՛ղ այն երրորդ կամ չորրորդ հարեւորութիւնները զոր ունեցան Հայք յետագայ ժամանակաց մէջ, ի՞նչ հետք մնացեր էր ի հինգերորդ դարու՝ Ասորեստանեայց, Բարեւաղաց, Մարաց, Պարթեւաց եւ Իսրայելացաց իշխանութիւններէն, որք Հայկազանց հետ կամ աւելի ետքը ծներ եւ մեծցեր էին: Նոյն ինքն Հռովմէական մեծագոր ազգէն անուն մը կամ ստուեր մը միայն կայր. իտալական բանակները կազմողներն եւ առաջնորդները վարձկան խուժուած զինուորք եւ զօրագլուխք էին. իսկ արեւելեան կայսրութիւնը ջլատութեան, ապիկա-

րութեան եւ աղքատութեան օրինակ միայն կրնար ըլլալ: Մինչդեռ Մարդպանութեան ներքեւ գտնուող Հայք, որք Յունաց բաժին ընկնող գաւառաց եւ առանձին կառավարուող Կորդուաց, Աղձնաց, և Արդնարդիւնի բաղդատմամբ Հայաստանի մէկ կէսն անգամ չէին, իննսուն հազար զօրք կարող կը լինէին հանելու ու երեք բանակք կազմելու. Յազկերտի՝ Յունաց եւ Քուշանաց դէմ ըրած պատերազմներէն պարպուած արքունի գանձը կը լեցնէին կրկնապատկեալ տրոց եւ հարկաց կանոնաւոր վճարմամբ, ի մեծ ապշութիւն Պարսից, որ նոցա կեղեքմանէն աւելի Հայոց իրական հարստութեան ապացոյց էր, եւ Խորազմի անապատին մէջ հայկական այրուձին մեծամեծ ծառայութիւններ կը մատուցանէր ապերախտ տանն Սասանեանց:

Իսկ եթէ ուզենանք գիտնալ թէ ի՞նչ ազդեցութիւն ունեցաւ քրիստոնէութիւնը Հայոց բարուց վերայ, բաւական է բաղդատել Բուզանդայ՝ Արշակայ եւ Պասպայ դարուն ըրած նկարագիրը Եղիշեայ աքսորեալ նախարարաց Տիկնանց նկարագրին հետ: Վերոնշապհոյ քսանամեայ իմաստուն կառավարութեամբ, ուսեալ եւ եռանդուն հայրապետաց ջանիւքը՝ աւետարանական սկզբունքը Հայոց մտաց եւ սրբոտին մէջ տոգորուել էին. հայկական ընտանիքը սրբութեւր էր ի հեթանոսական խառնակութեանց. եւ առտընին կենաց մաքրութեամբը անհատից կորուրդ եւ կտրճութիւնն ալ աւելցեր էր: Ամէն կողմ դպրոցներ, ուսումնարաններ բացուել էին եւ բեմբասացութիւնը հրապարակային դասախօսութեանց տեղը բռներ էին. նախարարք ալ ատեն ատեն վէճերնին մոռնալով, ուսմանց եւ ընթերցման կը պարապէին

ու կը յորդորէին զգալութիւնս. երկրին ընտրելագոյն երիտասարդները ծաղկաքաղ մեղուաց նման, այն ժամանակի քաղաքականութեան գլխաւոր կեդրոններուն մէջ, հելլէն եւ ասորի գալութիւնքը եւ գաղափարները հաւաքելով՝ դարձեր էին ի հայրենիս. եւ թէպէտ դոցա Հայաստան բերած գիտութեանց ծիլերն հնացեալ կամ հիւանդ արմատէ առնուած էին, բայց արգաւանդ հողոյ եւ կազդուրիչ բնութեան մը ազդեցութեամբ՝ զօրաւոր կերպով աճեր եւ զեղեցիկ պտուղներ արտադրելու սկսեր էին: Եթէ Սասանեանք կամ մեր կռուասէր նախարարք միջոց տուած ըլլային, հուժկու քաղաքակրթութիւն մը եւ ճոխ մատենագրութիւն մը պիտի գոյանար, յատուկ հայկական կերպարանօք, որոյ նախնոյքը եւ բեկորքը եւեթ մեր այնքան հիացումը եւ օտարաց զարմացումը կը շարժեն այժմ (Անդ. էջ 58—60):

Հայաստանի այս վիճակը, հինգերորդ դարուն մէջ, անչեղ եւ ճակատագրական հետեւանքն էր Քրիստոնէութեան, որ իր կարգին ծնունդ տուաւ հայերէն գիրերու գիւտին եւ Ոսկեդարուն, ուր տեղի ունեցաւ Վարդանանց պատերազմը: Այս հսկայ աշխատութեան հեղինակներն ու անխնջ վաստակաւորներն էին հայ եկեղեցականներ, որոնք Աւետարանով եւ հայերէն գրականութեամբ լուսաւորեցին տգէտ Հայութիւնը, սորվեցուցին անոր քաղաքացիական ոչ-ստորուկ կեանքը եւ ստեղծեցին հայ ժողովրդապետութիւնը, այնպէս որ բոլոր հայութիւնը իւր եկեղեցին կը ճանչնար իբրեւ իւր գոյութեան պայմաններուն մարմնացումը:

Այս բացատրութիւններէն ետքը այլեւս չատ

դիւրին է հասկնալ, թէ Վարդանաց պատերազմը բոլրած է ոչ թէ կրօնական մոլեռանդութենէ, ոչ թէ կղերական շահերէ, այլ ուղղակի Հայ Ազգին շահերէն, Հայ Ազգին կամքէն: Դարձեալ՝ շատ դիւրին է ըմբռնել, թէ այս կամքին հակառակ ոեւէ շարժում մնաստակար պիտի ըլլար ազգային դատին, ո՛վ որ ալ եղած ըլլար հակառակ շարժման հեղինակը կամ պաշտպանը: Եւ Վասակի դատապարտութեան պատճառները յառաջ եկան նոյն իսկ այդ հակառակ շարժումէն:

Գ.

Երրորդ իրողութիւնը սա՛ է. Վասակին ծրագիրը, հայկական դահը վերականգնելու մասին, սխալ էր—վասնդի կարելի չէր:

Եթէ հայ նախարարները կ'ուզէին, որ Հայոց թագաւորական դահը մնար, պէտք չէր որ արշալկունի վերջին Արտաշէսին դահազրկութիւնը պահանջէին, պատճառելով անոր հոյլ մը անարժանութիւնները. վասնդի առհասարակ, նոյն ինքն հայ նախարարներ աւելի արժանաւոր չէին: Արքունիքին կեանքը ամէն երկրի եւ ամէն իշխանութեան մէջ կ'ընդօրինակուի նախարարական պալատներու մէջ ալ: Մեծն Սահակի պէս կաթողիկոս մը ուզեց որ իր ախտաւոր ոչխարը պահուի, որովհետեւ զայն կը գերադասէր օտար դադանին: Բայց նախարարներու փառասիրութիւնները եւ իրարու հանդէպ սնուցած ատելութիւնները չէին հանդուրժեր բնիկ թագաւորի մը տկարութիւններուն. ուզեցին ազատ ըլլալ ազգային կապերէ, որպէսզի կարող ըլլան դոհացնել իրենց առանձնական փառասիրութիւնները, եւ հաճելի ըլլալով Պարսիկ Արքունիքին, խլել թագա-

կալ—մարգպանութեան կամ կուսակալութեան դիրքը: Սակայն Արտաշէս Գ.ին դահնկէցութենէն ետքը Տիգրոնի կառավարութիւնը աւելի իմաստուն եւ աւելի խղճամիտ գտնուեցաւ Հայոց հանդէպ քան զիրար բզքտող հայ նախարարները, տալով արեւելեան Հայաստանի կառավարութեան համար հայ կամ պարսիկ մարգպաններ, ամէնքն ալ արժանիքի տէր անձնաւորութիւններ, որոնց մէջ նոյն ինքն Վասակ Սիւնի:

Իրաց այս վիճակին մէջ Վասակի առանձին եւ պաշտնամիտ ձեռնարկութիւնը՝ հայ թագաւորութիւնը վերականգնելու համար՝ անխառն յանդգնութիւն մըն էր, չըսելու համար անխել. որովհետեւ Վասակ շատ խելացի անձնաւորութիւն մըն էր, եւ կարծեց որ իր խելքը բաւական պիտի ըլլայ խաբելու Ազգը եւ խաղցնելու Միհրնէրսեհի պէս փորձ եւ իրմէ աւելի խելացի եւ խորամանկ քաղաքագէտ մը, որ երկար տարիներէ ի վեր ղեկավարն էր Պարսիկ Պետութեան եւ շատ լաւ գիտէր Հայաստանի վիճակը եւ հայ նախարարներու իւրաքանչիւրին արժանիքը:

Վասակ չլացած իր կարողութենէն եւ իր բարձր պաշտօնատար իր վայելած համարումէն Տիգրոնի Արքունիքին առջեւ, եւ անշուշտ քաջալերուած իրեն համախոհ նախարարութիւններէ, ուզեց վերականգնել Հայուն կործանեալ դահը. բայց իրականին մէջ այդ դահը կ'ուզէր իրեն համար կանգնել, եւ ասոր ամենեւին նպաստաւոր չէին արտաքին ու ներքին պայմաններն: Այնպէս որ Մ. Փոթթուզալ շատ իրաւամբ դիտել կուտայ Վասակի նկատմամբ, թէ «պէտք չէ փութալ գովելու զՀայաստան ինքնազուլս ընելու

փափաքը. այսպիսի մեծ դործ մը կամ անձնական մեծամեծ շահատակութեամբք եւ կամ այլոց քաջութեանը եւ աշխատութեանցը օգտակար եւ պատշաճ գործածութեամբը կրնար յաջողիլ: Վասակ որ ի մարտի փղերուն կռնակը պահուրտող անձ մի էր, եւ զուրկ ըլլալով ի պատերազմական հանճարոյ, բաւական անձնուրացութիւն ալ չունէր այլոց յաղթանակներէն չզջարելու համար, չէր յարմար այդ նպատակը ի զլուխ հանելու (Անդ. էջ 42):

Կ'արժէ շեշտել անդամ մըն ալ, թէ ազգային դատին մէջ, զուտ նախարարական կամ կուսակցական շահի համար եւ այդ շահը պարտկելով ազգային շահի մը կեղեւով, ազգային կամքի ու գիտակցութեան հակառակ ծրագիրներ դարձնել, պարզապէս դաւաճանութիւն է: Վասակ այսպիսի ծրագիր մը կը հետապնդէր ամէն դնով. ամէն տեսակ զիմակ գործածեց, թէ իր Աղբին եւ թէ Տիգրոնի Արքունիքին առջեւ, որպէս զի յաջողի. բայց իր բոլոր անուրանալի կարողութիւնները չծառայեցին իր գաղտնի նպատակին գործադրութեան, որովհետեւ նոյն ինքն խորագէտն Միհրներսէս երեսանց կը մեծարէր Վասակը, բայց ներքնապէս «յոյժ դսրովէր դնա»: Վասն զի նոյն ինքն Վասակի դէպի Դենիմազդեղ ցոյց տուած իրական հակումը, որ շատ հրապուրելի պէտք էր ըլլալ Միհրներսէսի աչքին, ամենեւին օգտակար չեղաւ, քանի որ բուն Հայ ժողովուրդը որոշած, վճռած էր քրիստոնեայ մնալ եւ այս մասին շատ ամուր եւ շատ կտրուկ էր իր յայտարարութիւնը — «Յայսմ հաւատոց զմեզ ո՛չ ոք կարէ խախտել, ո՛չ հրեշտակը եւ ո՛չ մարդիկ, ո՛չ սուր, ո՛չ հուր, ո՛չ ջուր, ո՛չ ամենայն զինչ եւ են դառն հարուածք: Ա-

մենայն ինչ եւ ստացուածք մեր ի ձեռս քո, եւ մարմինք մեր առաջի քո կան, ըստ կամաց քոց արա զի՛նչ եւ կամիս: Եթէ սովին հաւատովք քոդուս, ոչ յերկրի ա՛յլ տէր փոխանակեմք ընդ քեզ, եւ ոչ յերկինս ա՛յլ Աստուած փոխանակեմք ընդ Յիսուսի Քրիստոսի, որ չիք ա՛յլ Աստուած բաց ի նմանէ» (Եղիշէ):

Ուխտապահները մինչեւ վերջը հաւատարիմ մընացին իրենց այս որոշման վրայ. միայն Վասակն էր որ հազար միջոցներու գիմեց եւ չյաջողեցաւ, եւ Վասակի այս գործին մէջ բռնած ընթացքը խելացի չէր: «Զի յայլ ժամս իմաստուն էիր, եւ ես գիտէի. դայս՝ գործ իմաստութեան ոչ գործեցեր» (Եղիշէ):

Դ.

Զորրորդ իրողութիւնը սա՛ է. Վարդանանց Պատերազմը, իբրեւ հայկական շարժում ազգային կարեւորութիւն ունի Հայոց համար եւ այս պատճառաւ ալ մեծ եւ տարածեալ հանգամանք մը առած է մեր ազգային կեանքին եւ պատմութեան մէջ. մինչ Պարսից պատմութեան տեսակէտէն պատմական կարեւոր դէպք մը չէ նկատուած: Արդի գիւնադիտական բացատրութեամբ պիտի ըսուէր ներքին ապստամբութիւն մը, որ կարգադրուած է: Այս է պատճառը, որ արտաքին պատմութեան մէջ չէ յիշուած Վարդանանց Պատերազմը:

Իսկ Հայութեան տեսակէտէն Վարդանանց Պատերազմին ազգային ստոյգ եւ ծանրակշիռ հանգամանքը լաւ հասկնալու համար, պէտք է շարունակել Քաջն Վարդանի սկսած շարժման պատմութիւնը, եւ Վարդանանց գործունէութենէն ետքը՝ սերտել նաեւ Վահանեանց գործունէութիւնը:

Վասակին քաղաքականութիւնը վնասակար եղաւ. այսինքն՝ այսինչ կամ այնինչ նախարարին կամ բարձր ու զիրքի տէր անձերուն ուրացումն ազգային կրօնը եւ յարումը պարսիկ ղենին, այլ եւ այլ շահերու նկատումներով, սոսկալի վիճակ մը ստեղծեցին Հայոց ներքին կեանքին մէջ:

Պարսիկ գերիշխանութեան ներքեւ գտնուող հըսպտակ բոլոր քրիստոնեայ ազգեր գրեթէ ուժասպառ եղեր էին ի հաշիւ Պարսից կռուելով անապատներու մէջ եւ հեռաւոր սահմաններու վրայ: Եղիշէ իր երկրորդ Եղանակին մէջ տխուր պատկերը կը գծէ Հայոց զինուորութեան: Ասիկա անտանելի էր: Մամիկոնեան Նախարարութիւնը, իբր Սպարապետութիւն, երկու հարիւր տարիներէ ի վեր լաւազոյն վիճակներու հասցուցեր էր Հայոց բանակը: Եւ Վարդան Մամիկոնեան, որ Մեծն Սահակի ձեռքին եւ շունչին տակ կը թուած, ուռճացած, եղած էր իրապէս քաջ զինուոր մը, յարգի անձնաւորութիւն մը թէ՛ Բիւզանդիոնի եւ թէ՛ Տիգրոնի արքունեաց առջեւ, իբրեւ Ստրատելատ կամ Սպարապետ, որ քառասուն պատերազմներու մտած ելած, եւ իր զինուորի արժանիքը չինած ու փառաւորած էր, կսկիծով կը տեսնէր թէ «Այնպիսի պատուական զինուորութիւն հասեալ էր ի չարաչուք անարդութիւն, եւ հայրենի ազատութիւնն չարաչար կայր ի ծառայութեան մարդախոշոշ բռնաւորին, որ եւ ըստ հեթանոսաց օրէնս անցանէր արիւնհեղութեամբ»: Այս վիճակը աւելի եւս վատթարացաւ, երբ բարձ ու զիրք ստանալու համար քաջալերուեցաւ հաւատուրացութիւնը Տիգրոնի կողմէն, եւ անարժաններու հոյլեր սկսան ճոխանալ Հայոց մէջ: Վարդան իրաւամբ կը մարմ-

նացնէր իր քաջութեան մէջ Հայ Ազգին մաքուր ոյժը եւ մաքրութեան եւ բարձրութեան մէջ կարմրեցաւ Տղմուտի ափերուն մօտ:

Բայց Վարդանանց Պատերազմէն ետքը Հայ Զինուորութեան քաջութիւնը անարգէ աւելի վիճակի մը հասած կը նկատուէր Պարսից աչքին. բոլոր հպատակ ազգերու մէջ յետին եւ անպիտան էր Ասորի բանակը, բայց Ասորիէն աւելի անպիտան կը համարուէր Հայ բանակը: Եւ Վահան Մամիկոնեան, որ այդ անարդանքը կը լսէր չէր կրնար հանդուրժել:

Ղ. Փարսեցի շատ տխուր, բայց միանգամայն կենդանի գոյներով կը պատկերացնէ անարդութեան այդ վիճակը, ուր կը գտնուէր Հայութիւնը Վարդանանց Պատերազմէն ետքը. կեղտոտ նկարագիրները այնքան քաջալերուած էին, որ իրենց տունները իբրեւ անպիտան ամօթէն պահուրտողներ, անարժանապէս Պարսից Արքունիքէն ուրացութեամբ կը գրնէին Տանուտէրութիւնը եւ ո՛չ թէ արժանաւորներու պէս՝ աստուածաշտուութեամբ կը տիրանային. անմիտ, վնասակար, անպիտան, վատ մարդիկ, որոնցմէ ոմանք լեռնախոյս աւազակներու նման մէջտեղ ելած իրենց ուրախութեամբ կը վերտէին, ոմանք կատակով աստուածներ կը գնէին, եւ այդ կերպով թէ՛ աստուածները եւ թէ՛ անմիտ վաճառողները միասին կը թշնամանէին. բոլորն ալ ստոյգ մարդոցմէ դուրս եւ անարժան ու անծանօթ՝ ազնուատոհմերու:

Այլ Հայոց աշխարհին մէջ լաւութիւն հեռացած էր, իմաստութիւնը կորսուած, քաջութիւնը մեռած, քրիստոնէութիւնը թաքցած, եւ Հայոց զօրքերը, որ երբեմն ուրիշ բոլոր զօրքերուն մէջ քաջա-

նուն էին եւ զօրազուլներն ալ անուանի եւ յաղթող, հիմա ամէնուն ծաղր ու ծանակ եղած էին. այնպէս որ նոյն ինք Պերող, յայտնապէս բոլոր ատեանին առջեւ նախատելով կ'ըսէր, թէ «Այր անպիտան եւ զուեղ յետին, որ դամ մի յիմ իշխանութիւնն է՝ Ասորոց է. բայց քան զԱսորի՝ Հայն է այր յետին եւ անպիտան: Եւ էր լուրն այն արժանի լալոյ եւ ողբալոյ» (Ղ. Փարպ., էջ 378-80):

Վահան Մամիկոնեան, թէեւ պաշտօնապէս Տանուտէր չէր իր նախարարութեան եւ չունէր բանակ, բայց Ազգի աչքին միակ անձն էր որ կ'անձնաւորէր իր հօրեղբայր Վարդանը, չէր կրնար հանդուրժել այդ նախատինքին ու անարգանքին. եւ հետեւաբար, ուղեց հասկցնել Պարսից՝ թէ Հայեր վատ չէին. այլ վատ էին այն Հայեր, որ ազգային կամքին հակառակ եւ ի վնաս կը քաջալերուէին Տիգրանի արքունիքէն՝ իրենց հաւատարացութեան եւ քսութեան փոխարէն: Վահան գործի ձեռնարկեց, բայց աւելի դժուարութիւններու բախեցաւ քան իւր հօրեղբայրը: Վասակ Սիւնիի ջերմ կուսակիցներէն Խորխոռունեաց նախարար Գաղիշոյ Մախազ եւ ետքը Գղիհոն Սիւնի կը շարունակէին Վասակեանց քաղաքականութիւնը: Վահանին խորխոռ, բայց արդարացի ընթացքը մեղկացած նախարարներու դէմ, ատելի ըրած էին զինքն անոնց: Բանսարկութիւն եւ մատնութիւն այնքան անտանելի դարձուցին Վահանին վիճակը, որ այսպիսի «մտացի, առողջախորհուրդ եւ բարեսէր» քաջ մը՝ ստիպուեցաւ երթալ Դուռը եւ «տկարանալ ի հաւատոս»: Սակայն ասով ալ չփախուեցաւ չարախօսներուն բերանը. վասն զի Վահան կ'ատէր այնպիսիները, որ չէին գիտեր խօսք խօսիլ

«ի հրապարակի առաջի իշխանի», նոյնպէս անոնք որ որսի կ'երթային կամ նշան կ'առնէին եւ չէին կրնար նետը թիրախին հասցնել՝ կը դատապարտէր զանոնք. կը նստի, կ'ըսէին, եւ ամէնքն ալ քթի տակէն կը ծաղրէ (նստի, ասէին, եւ ամենեցուն ունչս առնէ): Բոլոր անճարակ նախարարներ կամ գործակալներ, որ արքունի գործերու մէջ իրենց անմտութեան հետեւանքով, ձիրք մը չէին կրնար ցոյց տալ, պատճառը Վահան կը համարուէր: Հակառակ այս բոլոր ներքին չարիքներու, Վահան կրցաւ իր գերքը եւ կարողութիւնը բարձր բռնել Տիգրանի կառավարութեան առջեւ, եւ երեք կռիւներու մէջ ցոյց տուաւ թէ Հայ մարդը վատթար եւ անպիտան չէ. եւ այս մասին Վահանին խօսածները Պարսից Միհրան զօրավարին, զորս Փարպեցին գրեթէ նոյնութեամբ պատմագրած է (Ղ. Փարպ. էջ 471-481) կ'արժէ, որ լաւ ուսումնասիրեն անոնք, որ Վարդանանց Պատերազմի մասին յստակ գաղափար մը կ'ուզեն ունենալ:

Վահան կը գտնուէր բարոյական անկումի մը առաջատին առջեւ. վասն զի ո'չ միայն Վասակեանք չէին քնած, այլ նաեւ չատեր թուլցան կամ վատ գտնուեցան իր կռիւներուն մէջ եւ թշնամիին կողմն անցան: Վահան, ատեն եղաւ որ միայն հաւրիւր եւ նոյն իսկ քառասուն, երեսուն հոգիով մնաց պատերազմի դաշտին վրայ, բայց չվհատեցաւ եւ սալեցուցիչ քաջագործութիւններ ըրաւ. եւ վերջապէս հասկցուց Պարսից Կառավարութեան, թէ սխալ էր ազգային զանգուածէն բաժնուելով, ազգային կամքին, ազգային հաւատքին դէմ գործող նախարարները, իրենց ուրացութեան համար քաջալերել, եւ Հայաստանի պէս հաւատարիմ եւ իւր վաստակ-

ներով նշանաւոր երկիր մը փճացնել: Վերջապէս Վահանի հետ դործ ունեցող երկու զօրապետներ, Միհրան եւ Հաղարաւուխտ, կրցան համոզել Վաղարշը, թէ աւելորդ են այս բռնութիւններ Հայոց աշխարհին վրայ: Որովհետեւ Վահանի նման քաջ զինուոր մը, իր խելքով ու զինուորի արժանիքով, աւելի օգտակար պիտի ըլլար արքունի ծառայութեան, քան ուխտանենդները: «Զի յորժամ Հայք այնպիսի որեւորով մեր էին, Վիրք եւ Աղուանք չիշխէին բնաւ թիւրբել դանձինս եւ ալլաղաղոյնս ինչ խորհել» (Անդ. էջ 552):

Նիխորի պէս հեզ, մտացի եւ աշխարհաշէն բարձր պաշտօնատար մը Հայաստան զրկուեցաւ՝ բանակցելու համար Վահանին հետ, եւ Վահան ուխտապահ եւ հաւատարիմ նախարարներու հետ խորհրդակցելէ ետքը, երեք պայմաններ առաջարկեց Նիխորին. ալդ երեք պայմաններու մէջ խտացած է Վարդանանց եւ Վահանեանց պատերազմներու ամբողջ պատմութիւնը:

«Առաջին պիտանի եւ կարեւոր խնդիրն է այս, որ մեր հայրենի եւ բնիկ օրէնքը (հաւատքը) մեզի թողուք, եւ ոեւէ Հայ մարդ մոգ չընէք եւ մոգութեան համար դահ ու պատիւ չտաք, եւ կրակատունը (ատրուշան) Հայոց աշխարհէն ի բաց տանիք, եւ մինչեւ հիմայ աղտոտ եւ անպիտան մարդոց ձեռքով մեր եկեղեցւոյն եղած թշնամանքը տեսնել չտաք մեզ, եւ թոյլ տաք՝ որ քրիստոնեայ մարդիկ եւ քահանաներ՝ քրիստոնէութեան կարգն ու պաշտօնը անվախ կերպով սրաշտեն ուր որ ուզեն:

«Երկրորդ խնդիրն այս է, որ դուք մարդը չէք ճանչնար իշխողի վայել կերպով (իշխանաբար):

պէտք է որ իրաւացի կերպով գիտնաք լաւն ու վատութարը, դատել պիտանին ու անպիտանը, հասկնալ տոհմիկն ու անտոհմիկը, լաւերու տեղ դնել պատուականը, քաջը ու օգտակարը. արհամարհել եւ բանի տեղ չդնել վատն ու անպիտանը. սիրել վաստակաւորները. իմաստունները մօտ պահել եւ անմիտները չմօտեցնել, այլ հրապարակէն (արքունի տաւան) ալ վռնտել:

«Երրորդ խնդիրը այս է. կ'ուզենք, որ Արեաց աշխարհի տէրն ու թագաւորը ինքն անձամբ, իր աչքերով տեսնէ եւ իր ականջներով լսէ, եւ ինքն ուղղակի գիտնայ լաւն ու անլաւը, եւ ո'չ թէ ուրիշներու բերնով խօսի պէտք եղածը: Այս է պատճառը, որ չկայ ուղիղ հայեցում եւ արդար լսողութիւն, այլ յաճախ սուտ խօսքեր կը լսուին եւ տրուած հրամաններն ալ ընդունայն են, եւ բոլորովին կ'այլայլէ հասկըցողութիւնը (իմաստ): Եւ երբ այսպէս է ամէն բան, բոլոր վաստակողները կը կործանին եւ կը կորսուին իրենց ծառաներով, եւ երկիրը ու անոնց բնակիչները չեն կրնար մնալ անշարժ ու հաստատուն: Բայց թագաւորը, որ իւր առողջ աչքերով տեսնէ եւ իր աննախանձ ականջով լսէ եւ արդար խօսքերով խօսի իւր ծառաներուն, այն ատեն ծառաները կը կենդանանան, վաստակով չեն կշտանար, այլ աւելցնելով իրենց վաստակը կը ջանան օրէ օր շատցնել բարին, եւ այսպէսով երկիրը կը չէնայ եւ թագաւորն ալ չքեղութեամբ կը պայծառանայ»:

Վահան Մամիկոնեան այս պայմանները առաջարկեց Նիխորի պատգամաւորներուն, («Շապուհ իմորհրդեան Դպիր»ին եւ «Միհրվչատասպ ձուարչացի»ին), Արտաղ դաւառի Նդինդ գիւղին մէջ, մինչ

Նիխոր Հեր գաւառի Նուարսակ գիւղին մէջ էր, եւ պահանջեց որ Տիգրոնի կառավարութիւնը «գրով եւ կնքով» ընդունի այդ երեք պայմանները, որոնք ընդունուեցան:

Ղ. Փարպեցիի պատմութեան ամէնէն թանկագին մասն է այն, ուր կը նկարագրուի Վահանին եւ Նիխորին բանակցութիւնն ու խօսակցութիւնը, նախ պատգամաւորներու միջոցաւ եւ ետք՝ անձամբ: Վահան Տիգրոն կ'երթայ, կը ներկայանայ Վաղարշին եւ պետութեան աւագանոյն, կը բացատրէ Հայոց ցաւը եւ կորուստը կը խնդրէ, որ ընդունուին իւր պայմանները. եւ ատոնք ո'չ միայն կ'ընդունուին եւ հրովարտակով կը հաստատուին, այլ նաեւ Վաղարշ կը փութայ Վահանը նստեցնել Մամիկոնեան նախարարութեան դահլին վրայ, իբրեւ Տանուտէր Մամիկոնեանց եւ կուտայ անոր՝ Հայոց Սպարապետութեան պաշտօնն ալ, որ Մամիկոնեան Տան իրաւունքն էր դարերէ ի վեր: Վահան այնքան խիստ էր իր առաջարկած պայմաններուն դործադրութեան, որ երբ եկան աւետել իրեն, թէ «զտէրութիւն Մամիկոնէից եւ զՍպարապետութիւն Հայոց» Շահը իրեն կուտայ, պատասխանեց, թէ ինքը չկրնար դէմ կենալ տրուած հրամանին, բայց կ'ուզէի, ըսաւ, քիչ մը «դործ եւ սպաս» ցոյց տալ եւ այսպիսի արժանիքով հաճոյ ըլլայի եւ անկէ ետքը «որ ինչ թուէր ձեզ եւ կամէիք առնել՝ առնէիք. բայց առ այս նուազ կամէի թէ ներէիք ինչ» (Ղ. Փարպ., էջ 607): Բայց լռեցուցին Վահանը եւ նստեցուցին զայն «ի դահու Տէրութեան Մամիկոնէից, տուեալ ցնա ըստ օրինի նախնեաց իւրոց եւ զՍպարապետութիւն Հայոց աշխարհին» (Անդ. էջ 608): Վահանի հետ, ազգային կամքին ու

հաւատքին հաւատարիմ եւ «ուխտապահ» նախարարներն ալ արժանացան շնորհներու իրենց արժանաւորութեան համեմատ:

Վահանին այս յաջողութիւնը ինքնին դատապարտութիւնը եղաւ Վասակի յաջորդներուն եւ հետեւողներուն, եւ փորձառութիւնը ցոյց տուաւ, թէ Վասակի պէս խելացի պետական անձնաւորութեան մը ծրագիրը, Հայոց թագաւորութիւնը վերականգնելու մասին, երազ մըն էր. նոյն իսկ իր անձնական կամ նախարարական փառասիրութեան տեսակէտէն ալ անօգուտ եւ վտանգաւոր քայլ մը, քանի որ աննընդի միջոցներով ուղած էր խաբել ազգային ամբողջութիւնը եւ նենգել իւր ուխտին կամ պատուոյ խօսքին:

Արդէն, երբ Վահան՝ Նիխորին հետ խօսակցեցաւ անձամբ, ուխտանենդներուն օրհասը եկած էր. թէ՛ անոնք որ Նիխորին շուրջը կը գտնուէին եւ թէ՛ անոնք որ Տիգրոնի արքունիքին մէջ եւ շուրջը, այնպէս ամօթահար եղան իրենց վարկարկումէն, որ այլ եւս չէին կրնար երես ելլել, իբրեւ մարդ պտտիլ:

Այդպիսիներ, եթէ հնար ըլլար, ամէն գնով պիտի գնէին ապստամբութեան անունը: Բայց հնար չէր այդ: Բոլոր ուրացեալներ վճռուեցան, եւ անոնք որ Նիխորի վրանէն ներս կ'ուզէին մտնել, կ'ըսէին. «մենք ապստամբներէն ենք», եւ պահակներ թող կուտային այնպիսիներուն որ ներս մտնեն (Ղ. Փարպ., էջ 590):

Վահան այդպիսիներու մասին հետեւեալ կերպով խօսեցաւ Վաղարշի առջեւ, — «Տոյց տուէք մարդ մը, որ Պերող արքայից արքայէն պատուուած ըլլայ ո'չ թէ ձեր օրէնքը կատարելուն համար, այլ իր պի-

տանութեան կամ կռուի մէջ դործ եւ վաստակ ցունենելուն համար: Վասն զի Արեաց զօրագլուխները շատ տեղեր դտնուած են, թող ըսեն անոնցմէ ոեւէ մէկուն երեւելի մէկ դործը՝ որ անոնք ըրած եւ ձեր զօրագլուխներն ալ տեսած ըլլան, եւ անոնց աշխարհի վաստակին համար հատուցում ըրած ըլլաք անոնց: Սակայն անոնց կեղտոտ դործերը եւ մահապարտութիւնը յայտնապէս գիտեն իրենց գաւառակիցները եւ Հայոց աշխարհին ուրիշ մարդիկը, թէ ի՞նչ տեսակ արարածներ են ատոնք. «Ի՞նչ ամենայն աղտեղութեամբ, սուտք, անպիտանք, աղտեղագործք, դադտաշուրջք, գողք, լեռնախոյսք, գերեզմանակրկիտք, խաբեբայք», որոնց հետ Հայոց աշխարհին կրսեր չինականներն իսկ կը դարչէին հաց ուտելէ եւ կամ անոնց մօտ երթալէ, որ չըլլայ թէ պղծուին, մեր օրէնքին համեմատ. ահա՛ աշխարհիներն են, որ կուգային եւ խաբէութեամբ ձեր օրէնքները կ'ընդունէին եւ ըստ կամի աղտոտելով կրակը, անմիտներու տեղ կը դնէին ձեզ. (Անդ., էջ 603):

Վահանին դիտողութիւնները թէեւ ծանր, բայց իրաւացի էին, եւ Վաղարշ մեծ հաճոյք զգաց ճանչնալով Հայու ճշմարիտ ներկայացուցիչը, ինչպէս որ Նիխոր նոյնքան հաճութեամբ տեսակցած էր անոր հետ Նուարասի գիւղի վրանին տակ եւ հրաման տրւած էր նուիրակներուն, որ ա'լ ներս չընդունին ուրացեալները, նոյն իսկ դուռը չմօտեցնեն, ըսելով անոնց, թէ «Գործոյ ինչ դուք չէք իմաստուն բանից, եւ լսել իսկ չգիտէք, արդ գտեղի ատենին յարժանաւոր ատեն ընդէ՞ր խափանէք. զի թող նստի անդ մարդայն՝ որ զխօսս աւագացն եւ զբանս իմաստնոցն լսել գիտէ եւ օգտել» (Անդ., էջ 588):

Վահան մեծ պատուով եւ շքեղութեամբ վերադարձաւ Հայաստան: Յովհան Մանգակունի, Ժամանակին քաջարի Կաթողիկոսը, ազգային ցոյցերով եւ հանդիսաւորութեամբ դիմաւորեց եւ ընդունեցաւ ազգային կամքին մարմնացումը, յանձին Մամիկոնեանի գիւցազնին, որ գիտցած էր յարգել տալ այդ կամքը Պարսից Կառավարութեան:

Դիւ մը ետքը Անդեկան, «խելացի, մտադիր, լի մաստահայեաց» պաշտօնատար մը՝ Մարգարան զըրկուեցաւ Հայաստան, որ իրաց վիճակին տեղեկանալէ ետքը, համոզեց Տիգրոնի կառավարութիւնը, թէ անդէպ է ուրիշ Մարգարան կարգել Հայոց աշխարհին վրայ, ցորչափ Վահան Մամիկոնեան մը կայ հոն, հեռատես, արգարախոհ, աշխարհահոգ, քաջասիրտ, ամէն գործի յարմար եւ յաջողակ եւ ամէն բանի մէջ յառաջադէմ: Եւ այսպէս, Վաղարշ Հայաստանի Մարգարանութեան հրովարտակն ալ զրկեց Վահանին, Դուին Մայրաքաղաքը: Վահան, գիտնալով հանդերձ Հայու «խանտածութիւնը» (չար նախանձ) չկրցաւ մերժել այս պետական վստահութեան նոր հաւաստիքը, համակերպեցաւ եւ սկսաւ իւր գործին՝ Դուինի եկեղեցւոյ մէջ գոհարանական հոգեյոյզ պաշտամունքէ մը ետքը, ուր Մանգակունին սիրով եւ ներողամտութեամբ զեղուն քարոզով մը՝ յորդորեց ուրացողները, որ ապաշխարեն եւ միանան Եկեղեցւոյն:

Այսպէս փակուեցաւ Վարդանանց Պատերազմով պաշտպանուած ազգային դատը, որու չուրջ մղուած բոլոր կռիւներ եւ եղած զոհողութիւններ հասան իրենց նպատակին:

Պաթմական այս դասերէն բարոյական փորձա-

ռութիւն մը կը ցայտէ, այն ալ սա՛ է, որ Հայոց ազգային-կրօնական կեանքին մէջ անջատ գործունէութիւն, ոեւէ նախարարութեան կամ կուսակցութեան անունով, որչափ ալ բուռն եւ յաջող նկատուի այդ գործունէութիւնը, չկրնար յաջողիլ, չկրնար ազգային ըսուիլ, քանի որ չբոլոր Ազգին կամփէն:

ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

ՆՈՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(Կոչնակ, 1917, Փետր. 3. Թիւ 5)

ՔՐԻՍՏՈՍԻ չորս հարիւր յիսուն մէկ թուականը Հայոց Պատմութեան ամէնէն կարեւոր դէպքերէն մէկուն թուականն է: Այդ դէպքն է Վարդանանց մեծ պատերազմը: Հայեր կը սիրեն իրենց վերարերեալ պատմական իրողութիւնները մեծցընել եւ փառաւորել: Ասիկա իրողութիւնները խեղաթիւրելու եւ զանոնք իրենց նպաստաւոր կերպով պատմագրելու թաքուն մտքէն չէ որ յառաջ կուգայ, այլ այդ իրողութիւններու ներքին արժէքէն եւ նըշանակութենէն: Այսպէս, Վարդանանց Պատերազմը, արտաքին կերպով՝ իբրեւ Ազգերու ընդհանուր պատմութեան վերարերեալ դէպք եւ իբրեւ ռազմա-գիտական գործողութիւն, ոեւէ ուշադրաւ հանգամանք չունի. բայց ներքնապէս, Հայոց համար, իր ներքին արժէքով եւ նշանակութեամբ, մեծ է Վարդանանց պատերազմը, վասն զի ուղղակի կապ եւ աղերս ունի Հայ Ազգին գոյութեան ապահովութեան խնդրոյն հետ:

Պատմական այս երեւոյթը չիտակ եւ քաջ ըմբռնելու համար, պէտք է ուշադրութիւն ընել քանի մը խնդիրներու:

Ա.— Ինչո՞ւ համար վարդանանց գեմֆ վերցուցին Պարսից դէմ:

Որովհետեւ Դենիմազէզը, Պարսից այն ատենուան քէշը (կրօնը) չուզեցին ընդունիլ Հայք: Բայց

այս չէր բոլորը: Եթէ խնդիրը զուտ կրօնական ըլլար, թերեւս շատ պիտի դիւրանար ատոր լուծումը: Կրօնքի հետ կապուած էին քաղաքական եւ քաղաքադատական մեծ խնդիրներ: Վասն զի Պարսկաստան, պէտք է խոստովանիլ, որ շատ ազատամիտ եւ թոյլատու էր հանդէպ իր պետականէն տարբեր կրօններու եւ դաւանանքներու: Այնպէս որ Պարսկաստանի մէջ, ի միջի այլոց, Քրիստոնէական Եկեղեցին (ասորի) շատ տարածուած, չա՛տ պայծառ ու զօրաւոր էր:

Ասիկա գիտենք ո՛չ միայն արտաքին պատերազմներէ, այլ նաեւ Եդիչէէն, որ մասնաւոր խնամքով ի վեր կը հանէ այս պարագան, երբ գիտել կուտայ, թէ Շապուհի ատեն տիրապետող այդ ազատութիւնը ի՛նչպէս կը փոխուի — կարծես անհասկընալի պատճառներով — Յազկերտ Բ. ի ատեն եւ հալածանքի կը վերածուի ընդդէմ Քրիստոնէութեան: Հակառակ մոգերու մոլեռանդութեան, որոնք ամենեւին չէին ուզեր հանդուրժել ուրիշ կրօններու, Քրիստոնէութիւնը բարդաւած վիճակ մը ունէր թէ Պարսկաստանի եւ թէ Պարսկաստանի գերիշխանութեան Լեւոնիւնէի երկիրներու մէջ: (*)

(*) «Քանզի յիշեցուցանեմք քեզ գծամանակն Շապիայ արքայի, որ էր հայր հաւուն քո Յազկերտի, եւ ետ մտա Ստուած գերկիրն Հայոց, ի ժառանգութիւն սովին օրինօք, որով եւ մեք իսկ վարիմք այժմ, եւ հարքն մեր եւ հաւքն հարցն մերոց կացին մտա ի ծառայութեան վաստակս. եւ սիրով կատարէին գամենայն հրամանն քանի նորա, եւ բազում անգամ ի նմանէ մեծապարգէւք լինէին:

«Եւ յայնց ժամանակաց մինչեւ ի քո հայրենի քառոյ՝ եւ մեք գնոյն ծառայութիւն ծառայեցաք, բայց քերես քեզ լաւագոյն քան զառաջնոցն» (Եդիշէ, Բ. Յեղ. էջ 34-35):

Արդ, եթէ զուտ կրօնական լինէր խնդիրը, ինչպէս դիտել տուինք, դիւրին էր ատոր լուծումը. — այսինքն՝ Դենիմազդէզը, Զրադաշտին հաստատած կրօնը, վաղեմի կրօններուն լաւագոյնն էր: Անոր կրօնական արժէքը ա՛յնչափ բարձր էր, ո՛րչափ իր բարոյական եւ փիլիսոփայական նշանակութիւնը: Եւ մենք գիտենք, որ Վասակեանք շատ խտիր չէին դներ Քրիստոնէութեան եւ Զրադաշտականութեան մէջ: Ասկէ զատ, Վարդանանց եւ ետքը Վահանեանց շրջաններուն ալ, ամէնէն ջերմ եւ անկեղծ Հայ-Քրիստոնեաներէն ոճանք — եւ նոյն ինքն Վարդան — սրահ մը կրցաւ կրօնափոխ ըլլալ,

«Լուեալ իսկ իմ էր ի նախնեաց մերոց, եքէ յաւուրս Շապիայ արքայից արքայի, իբրեւ սկսաւ ուսումնդ այդ ամել եւ բազմանալ եւ լնուլ գամենայն երկիրն Պարսից, եւ եւս անոր յԱրեւելս հասանել, իսկ որ վարդապետքն էին օրինացն մերոց՝ յորդորեցին զքազաւորն, զի մի՛ բնաւ ամենեւին բարձցին օրէնք մոգութեան յաշխարհէն, եւ հրաման սաստիկ, զի լուեալ դադարեցէ Քրիստոնէութիւնն: Եւ ո՛րչափ նա կամեցաւ արգելուլ, եւս քան զեւս անեցին եւ բազմացան, եւ հասին մինչեւ յաշխարհն Քուշանաց, եւ անտի ի հարաւակողմն՝ մինչեւ ի Հընդիկս տարածեցաւ»:

«Եւ այնպէս աներկիւղ եւ համարձակ էին յաշխարհին Պարսից, մինչեւ յամենայն քաղաքս աշխարհին եկեղեցի շինեցին, որ գանցուցանէր պայծառութեամբ զքազաւորարեանկ արքունեօքն: Շինէին եւ վկայարանս իմն անուանեալս, եւ գնոյն զարդ եկեղեցեաց զարդարէին, եւ յամենայն տեղիս՝ յապատս եւ յանապատս միայնանոցս շինէին: Եւ իբրեւ ոչ ինչ երեսէր յայտնի օգնութիւն ուստեք, անելով անէին եւ բազմանալով բազմանային, եւ մարմնաւոր մեծութեամբք մեծանային: Զպատմառս հարստութեան մեմք ինչ ոչ գիտեաք. բայց այսչափ ինչ նշմարիւ իմանայաք, զի տիեզերք ամենայն զկնի ուսմանց նոցա գնային» (Եդիշէ, Գ. Յեղ. էջ 45-46):

զաղտնի եւ ամուր Քրիստոնէութեամբ, որպէս զի կարող ըլլային փրկել Ազգային Դատը:

Խնդրին քաղաքական եւ քաղաքադիտական կողմը Հայ Ազգին տեսակէտէն, Հայութեան եւ այն ալ Քրիստոնեայ-Հայութեան պահպանութիւնն էր եւ ապահովութիւնը:

Քրիստոնէութիւն՝ իր երեք չորս դարու կեանքին մէջ՝ եղած էր Արեւելքի մեծ, ախրապետող եւ կրօնական կապերով բոլոր Քրիստոնեայ ազգերը միացնող կրօնը: Զրադաշտականութիւնը, իր բոլոր հրապոյրներով, չէր կրցած աշխարհակալ կըրօն մը ըլլալ: Նոյն ինքն Պարսկաստանի մէջ բացի ուրիշ աղանդներէ, Քրիստոնէական եկեղեցւոյն այնքան ծաւալումն ու զօրացումը՝ կ'ապացուցանէ, թէ Դենիմազդէզը՝ փոխանակ ծաւալելու՝ կ'ամփոփուէր, եւ օր մը այնչափ պիտի տկարանար եւ անհասկնալի պիտի ըլլար, որ տեղի պիտի տար աւելի զօրաւոր կրօնական նոր հոսանքի մը: Սասանեան Հարստութեան ներկայացուցիչները, Արտաշիւր Բաբականէն ի վեր, ի զուր աշխատած պիտի ըլլային՝ թեւ թիկունք ըլլալով Դենիմազդէզի վերականգնման եւ ծաւալման:

Ասկէ դատ Հռոմէական եւ Բիւզանդական կայսրութեանց Քրիստոնէացումը՝ աւելցուց իրենց քաղաքական տիրապետութեանց հրապոյրը աշխարհի ծանօթ մասերուն վրայ: Ո՛չ միայն աշխարհի քաղաքական զօրութիւնը կեդրոնացած էր նոր կրօնքի (Քրիստոնէութեան) լուսով լուսաւորուած այդ աշխարհակալ պետութիւններու ձեռքին մէջ, այլ եւ մտաւոր մշակոյթը, քաղաքակրթութեան բոլոր ազ-

դակները կը գտնուէին Հռոմէա-Բիւզանդական կայսրութեան ներքեւ:

Հայերը չէին կրնար ընդունիլ Դենիմազդէզը, քանի որ լուսաւորեալ եւ հզօր ազգերու կրօնական դրութեան մէջ մտած էին, եւ շատ նշանակելի զարդացում, յառաջացում եւ արդիւնք ձեռք բերած էին, մինչեւ Ն. Դարու առաջին կէսը: Հայերը, իրենց թագաւորական իշխանութեան կորուստէն ետքը, Քրիստոնէութեան եւ Ազգային Մատենադրութեան շնորհիւ, այնպիսի ներքին ոյժ մը ձեռք բերած էին՝ իրենց Հայութիւնը պահելու եւ ապահովելու համար, որ զայն պիտի չուզէին որեւէ կերպով ու դժնով ձեռքէ հանել: Եւ Ազգային այս նոր ինքնուրոյնութեան պահպանման դիտակցութիւնը այնքան մը չափուեցաւ եւ զօրացաւ Հայ Ազգին մէջ, որ ետքը, զարկերու ընթացքին չուզեց տեղի տալ Քրիստոնեայ զօրաւոր ազգերու պահանջումներուն եւ բռնադատութեանց առջեւ: Այս ոգիով եւ մեթոտով կրնայ դիւրութեամբ բացատրուիլ նաեւ այն պայքարներուն արժէքը, զորս ունեցաւ Հայաստանեայց Եկեղեցին Յոյն եւ Լատին Եկեղեցիներու հետ, հետագայ դարերու ընթացքին:

Եթէ Սասանեան բռնացան Հայոց վրայ, պատճառը ներքնապէս քաղաքական էր, թէեւ երեւոյթը կրօնական էր: Անոր համար շատ պայծառ ապացոյց մը ունինք պատմութեան մէջ: Հայերէն դիրքերու դիւտէն առաջ, Հայեր քրիստոնեայ էին: Սասանեան կառավարութիւնը հաշտ աչքով չդիտեց ոչ թէ Քրիստոնեայ-Հայաստանը, այլ Քրիստոնեայ Բիւզանդիոնի հետ կրօնական եւ մտաւորական կապերով կապուած Հայաստանը: Այս էր պատճառը

որ պահ մը, կրակի մատնուեցան Պարսկահայաստանի մէջ գտնուող բոլոր յունարէն գրեանք եւ ասորերէնը զօրացաւ հոն: Բայց հայերէն գիրերուն գիւտէն ետքը, երբ Հայք ունեցան իրենց առանձին Ազգային մատենադրութիւնը, խնդիրը փոխուեցաւ: Շահնշահներու կառավարութիւնը այլեւս դիտողութիւն չունէր, որովհետեւ Պարսկահայաստանը թէեւ Քրիստոնեայ, բայց Յոյն գրականութիւնը չունէր, գոնէ այն իմաստով, որ Հայաստանի եկեղեցիներուն մէջ Սուրբ Գրոց յունարէն ընթերցումը վերջ գտած էր, իսկ ասորերէնի տեղ հայերէն մտած էր, եւ ասիկա շատ տարբերութիւն էր ընդ գերիշխան կառավարութեան տեսակէտով:

Ուրիշ ասպացոյց մը, որուն վրայ դեռ ուշադրութիւն չէ դարձուած, Պարսկահայաստանի եւ Յունահայաստանի առանձին առանձին պահպանութեան խնդիրն է. — այսինքն ո՛չ Տիգրան, ո՛չ ալ Բիւզանդիոն չէին ուզէր, որ իրենց գերիշխանութեան տակ երկուքի բաժնուած Հայաստանը վերնայ մէջտեղէն, ոչ թէ Հայոց սիրոյն համար, այլ իրենց քաղաքական եւ աշխարհակալական նկատումներուն եւ շահերուն համար: Քանի որ ո՛չ Շահնշահներու կառավարութիւնը, եւ ո՛չ ալ Կայսրներու կառավարութիւնը չկրցաւ ամբողջ Հայաստանը-առանց բաժանման—իւրացնել՝ աւելի յարմար դատեցին երկուքի բաժնելով՝ իբրեւ պատուար պահել զանոնք իրենց երկրին սահմաններուն վրայ:

Վարդանանց պատերազմը ծագեցաւ այս բաժանեալ Հայաստանի պարսկային մասին վրայ, եւ Վարդանանք չկրցան զինուորական ոյժ եւ օգնութիւն գտնել Բիւզանդիոնէն, հակառակ եղած դի-

մումներու եւ տրուած խոստումներու, եւ Հայեր մնացին մինակ, այն ալ պառակտուած վիճակի մէջ, այսինքն՝ Վարդանանք հեռատես եւ աւանդապահ ազգային դոյութեան պահպանման խնդիրն մէջ, իսկ Վասակեանք պատեհապաշտ եւ համակերպելու կողմնակից: Այս ներքին եւ արտաքին դժուարութեանց մէջ է, որ Վարդանանք կը յաջողին Ազգային Դատը պաշտպանել Աւարայրի դաշտին վրայ: Կը մղեն մեծ պատերազմը, կ'իյնան հազար երեսուն եւ վեց Հայեր, բայց վերջնական յաղթութիւնը եւ ամբողջ խնդիրն լուծումը կը մնայ Վահանեանց, որոնք հաւատարիմ Վարդանանց ազգային ուղղութեան, կը կռուին, կը բանակցին, եւ վերջապէս ձեռք կ'ընեն կրօնական ազատութեան եւ ներքին ինքնավարութեան մը իրաւունքներն ու պայմանները՝ Սասանեան գերիշխանութեան նեերքեւ:

Բ. — Հայաստան ի՞նչ կարեւորութիւն ունէր ընդհանուր տեսակէտէն:

Երբ մեր միտքը բերենք Պարսկաստանի նախասասանեան հզօր կառավարութեանց աշխարհակալութեանց ծրագիրը, եւ անոնց ձեռք բերած յաջողութիւնները, մա'նաւանդ Քսէրքսէսի արշաւանքը դէպի Եւրոպայի մեծ դռները (Կ. Պոլսի նեղուցները) բաւական նոր լոյսեր կրնանք սփռել Սասանեան եւ Բիւզանդական բանակներու ընդհանրման պատմական ընդհանուր պատճառներուն վրայ: Ո՞վ պիտի իշխէր Բիւզանդիոնի (Կ. Պոլիս), Քսէրքսէսի ձախողումէն ետքը. — Վերականգնուած եւ սակայն ծերունի Դենեմազդէ՞ղը, թէ մատղաշ եւ զօրաւոր Քրիստոնէութիւնը: Սասանեանք ո՛րչափ ալ փորձեցին իշխել Կ. Պոլսին, բայց Բիւզանդիոնի կառավարու-

թիւնը իդերեւ հանեց այդ բոլոր փորձերը, եւ կայսերական բանակները միշտ կարող եղան արշաւել երկու պետութիւններու մէջ տեղ տարածուած երկիրներու վրայ եւ մօտենալ նոյն իսկ Տիգրոսի դռներուն:

Հայաստան դատապարտուած էր ճակատագրորէն՝ ոտնակոխ ըլլալու այս ընդհարումներու ատեն եւ կռուելու մէկ կամ միւս կողմի գերիշխանութեան դէմ: Հայ Արշակունի հարստութեան կործանումէն ետքը, Հայաստանի բաժանումը աւելի լաւ համարուեցաւ, եւ Հայ ազգը կրցաւ օգտուիլ այն բաժանումէն, եւ ինչպէս որ դիտել տուինք, շնորհիւ իր ներքին նոր ոյժին — Հայ Քրիստոնէութեան եւ Հայ գրականութեան — պահել իր գոյութիւնը:

Բայց ինչ որ անկարելի եղաւ Պարսից, կարելի եղաւ շատ ետքը Թրքաց կամ իսլամ ոյժին: Իսլամութիւնը ո՛չ միայն Պարսկաստանը կուլ տուաւ, այլ նաեւ Բիւզանդական կայսրութիւնը: Այդ տըխուր շրջանին ալ դարձեալ Հայաստան ոտքի տակ էր, եւ մերթ Պաղտատի եւ մերթ Դամասկոսի խալիֆաներուն կռթնելով, զուրկ քաղաքական միացուցիչ զօրութենէ, կրցաւ պահել իր գոյութիւնը շնորհիւ իր Քրիստոնէութեան, որուն համար շարունակ նահատակուեցաւ: Սելճուքեանց շրջանին եւս նոյն քաղաքական եւ նահատակային կեանքը եղաւ Հայաստանի ճակատագիրը: Իսլամութիւնը իր ծաւալման ուժով, վերջապէս կրցաւ տիրել Բիւզանդիոսին, բայց ատով չփակուեցաւ խնդիրը: Եւ այսօրուան համերոտական պատերազմը ցոյց կուտայ, թէ մինչեւ որ Ֆաթիհի գրաւած Կ. Պոլիսը չանցնի Քրիստոնէութեան ձեռքը — հոգ չէ թէ Ռուսիո՞յ

ձեռքին տակ կամ իբրեւ միջազգային մայրաքաղաք առանձին կառավարութեամբ — Հայաստանի ինդիւրը, իբրեւ Արեւելեան կոչուած խնդրին հանգուցներէն մին՝ պիտի չլուծուի: Եւ անշուշտ Ընդհանուր Պատմութեան տեսակէտէն կարեւորութիւն մը ունէր Հայաստանը, որ Գերմանո—Թիւրք զինակցութեան գլխաւոր զոհն եղան Հայք, զուտ իրենց Քրիստոնէութեան պատճառաւ, ինչպէս նաեւ զոհուեցան միեւնոյն քաղաքականութեան՝ Ասորի եւ Սիւրիացի Քրիստոնեայ ժողովուրդներ:

Կարելի է ըսել, հին պատմական երեւոյթը ո՛չ թէ կը կրկնուի, այլ կը շարունակուի: Սա՛ տարբերութեամբ միայն, որ պատմութեան այդ հին շրջաններուն, Հայ Ազգը, թէեւ պատերազմներով եւ դադթականութիւններով տկարացած, բայց իր տիրական մեծամասնութիւնը, մայրենի հողին վրայ, հնարաւորութիւններ ունէր իր գոյութեան սպառնացող վտանգներուն դիմադրաւելու, հակառակ իր կորուստներուն եւ զոհողութիւններուն: Այսօր Հայ Ազգը չունի այդ հին շրջաններու առաւելութիւնները. որովհետեւ անլուր եւ աննման քաղաքական բարբարոսութեան մը, բռնի, անպատիւ, եւ ասպետական ոգիէ զուրկ, իսկապէս վանտալական հայրենազրկութեան մը ենթարկուեցաւ ան: Եւ մեր ներքին չարիքներուն շնորհիւ, մեծ մեծ համեմատութիւններ առաւ մեր Ազգի գլխուն եկած այդ փորձանքները, որուն պատասխանատու ենք մենք Հայերս: Այնպէս որ եթէ մեր ներքին բոլոր շարժումները կազմակերպուէին Վարդանանց ոգիով, ըստ իս, մեր ազգային գոյութեան այս կերպով վտանգուիլը մեծ համեմատութիւններ չէր առներ:

Գ.— Ի՞նչ էր Վարդանանց եւ Վահանեանց շարժումներու ոգին:

Ես ամենեւին պիտի չուզէի խօսիլ եւ գրել Վարդանանց պատերազմին եւ անոր շարունակութեան եւ յաջող ելքին վրայ, եթէ այդ շարժումներու ոգին պէտք չըլլար Վարդանանց դարուն յաջորդող բոլոր ժամանակներու Հայոց համար: Ես նոյն իսկ չէի ուզեր, որ ուրիշներ ալ խօսէին Վարդանանց անունով, չպարծէին անոնց քաջագործութեամբ, եւ երեւակայական տխրոյթ պատկերներ եւ նկարներ չչինէին Վարդանի համար, Սուրբն Ղեւոնդի համար, Վարդանանց պատերազմի համար, եւ պիտի չհանդուրժէի մա'նաւանդ, որ Վարդանանց յիշատակները տօնախմբուէին Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ մէջ, եթէ անոնց ոգին պիտի չխանդավառէր ապրող Հայութիւնը եւ պիտի չառաջնորդէր անոր՝ իր գեղեարութիւններու միջոցին:

Այդ ոգին շատ յայտնի է եւ ներշնչող՝ ի'նչպէս Վարդանանց շարժումին մէջ, նոյնպէս անոնց վրայ գրուած ամբողջ գրականութեան մէջ, մեր Երգ-Դարու պատմագիրներէն սկսեալ մինչեւ մեր օրերը:

Վարդանանք եւ Վահանեանք կուուեցան մտքի եւ խղճի ազատութեան համար. ուրիշ խօսքով՝ Հայ Բրիտանիկութեան համար, որ արտայայտուած է Հայաստանեայց Եկեղեցիով: Այս ոգին զսպանակն է այդ շարժումներուն:

Վարդանանք եւ Վահանեանք չհանդուժեցին ներքին չարիքներուն: Ըրին ինչ որ կարող էին ընել՝ ուղղելու եւ սիրաչափելու համար փառասէրները, մատնիչները, ուրացողները, բայց երբ չյաջողեցան սիրով, յաջողեցան սրով:

Վարդանանք եւ Վահանեանք՝ իրենց շարժումներու բովանդակ ընթացքին հաւատարիմ (Loyal) եղան ո'չ միայն իրենց Հայ—Բրիտանիական ըսկըքունքներուն, այլ նաեւ գերիշխան Կառավարութեանց: Ասիկա մեծ քաջութեամբ եւ հիանալի համարձակութեամբ շեշտեցին իրենց գործքին եւ խօսքին մէջ հաւատարապէս:

Վարդանանք եւ Վահանեանք ասպետական ճշգրիտ ոգիով վարուեցան թշնամիներու հետ: Ասիկա Հայ զինուորին եւ ասպետին ամէնէն չքնաղ եւ հոյակապ առաքինութիւնն էր, որ կը շեշտուի Մամիկոնեան Նախարարութեան բոլոր պատմութեան մէջ: Ճերմակաձի Մուշեղ զօրավարին ասպետական վարմունքին պատմութիւնը Շապուհի կանանոցին հանդէպ, Փաւստոս Բիզանդի ազնիւ դրուագներէն մէկն է: Այս ոգին ասպետակա'ն է բառին ամէնէն իրական ու մաքուր առումով, եւ այս ոգին է, որ կը բարձրացնէ դէնք բռնող Հայ կտրիճներու քաջութիւնը:

Վարդանանք եւ Վահանեանք, կ'արժէ եւ հարկ է որ շեշտեմ մասնաւոր խնամքով, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ազատութեան դէմ լարուած ներքին եւ արտաքին որողայթներն եւ ոտնձգութիւնները ջախջախեցին: Վարդանանց պատերազմին մէջ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն, Դենչապուհի կարգադրութեամբ, հարկի տակ իյնալը ըմբոստացուցիչ պատճառներէն մին եղաւ: Եւ ասոր կրնային հանդուրժել, որովհետեւ ասիկա նիւթական կողմն էր եկեղեցւոյ ազատութեան բռնաբարութեան, բայց կա'ր նաեւ անոր հոգեւոր ազատութեան դէմ վտանգ մը, որուն պաշտպանութեան համար ո'չ միայն գրչի

Հոյակապ սլայքարով մը գերազանցեցին Վարդանանք իրենց զինուորական քաջութիւնը, այլ նաեւ իրենց մեծ պատերազմով նուիրադործեցին եկեղեցւոյ ազատութիւնը (*):

Այս ոգին մնաց Հայ ժողովուրդին ներսը, եւ ամենեւին չհանդուրժեց ան, որ իր եկեղեցին նիւթապէս սրբապղծուի իր հաւատքին եւ արեան թշնամիներուն ձեռքով. այնպէս որ նոյն իսկ իր եկեղեցական սրբութիւնները (գիրք, սպասք, անօթք, պատկերք, եւլյն) երբ դերուած գերփուած են, դրամական փրկանքներով եւ հոգեկան մաշումներով յաջողած է ազատել զանոնք: Սմէն անգամ, որ ձեռագիր Աւետարանի մը յիշատակարաններու մէջ հանդիպիմ այսպիսի դէպքի մը արձանագրութեան, կը յուզուիմ, տաքութիւն մը կ'եռայ ներսս, աչքերս կը լեցուին, եւ հպարտ կ'ըզամ ինքզինքս, որ իր թշուա-

(*) Հայք կ'ըսէին Յագկերտին. «Մի' դու, արքայ, եւ մի' զայդ այլ առ մեզ ասեր. քանզի ոչ է եկեղեցի շինուած մարդոյ, եւ ոչ տուրք արեգական, որպէս դուդ այլ ընդ այլոյ կարծես՝ քէ աստուած իցէ. ոչ միայն զի աստուած չէ, այլ եւ կենդանի չէ: Այլ եկեղեցիք ոչ են պարզեւք քաղաւորաց, եւ ոչ արուեստ մարտարութեանց, եւ ոչ գիտք իմաստնոց, եւ ոչ արքայութեան զինուորաց, եւ ոչ պատիր խաբէութիւնք դիւաց. նա եւ բնաւ իսկ ամենեւին զինչ եւ ասացես յերկրաւորացն, կամ ի վեհից կամ ի վատքարաց, բնաւ ուրեք եկեղեցի ի նոցանէ ոչ գտցի: Այլ շնորհք են մեծին Աստուծոյ, ոչ միւս ումեք. ի մարդկանէ տուեալ, այլ ամենայն բանաւոր ազգաց, որք վիճակեալք են ի բնակութիւն ի ներքոյ արեգականս: Հիմունք նորա եղեալ են ի վերայ հաստատուն վիմի. ոչ ներքինք շարժել կարեն, եւ ոչ վերինք դրոշմեցանցանել: Եւ զոր երկինք եւ երկիր ոչ դողացուցանէ, մի' ոք ի մարդկանէ խրոյստացի յաղթել նմա» (Եղիշէ, Բ. Յեղ. էջ 35-36):

ռութեան մէջ ազատական եւ ասպետական ազգի մը զաւակն եմ:

Եկեղեցւոյ եւ եկեղեցւոյ վերաբերեալ ամէն նուիրական բանի ազատութեան նախանձախնդիր այս ոգին, որ մեր ժամանակներու մէջ, յաւակնոտ եւ անհարազատ ազդասիրութենէ մը սկսաւ արհամարհուիլ, սլայքան է որ բռնէ կեդրոնական տեղը մեր բոլոր շարժումներուն մէջ:

Վարդանանք եւ Վահանեանք՝ դեռ այսօր եւ վաղը, եւ յաւէ՛տ, ցո'րչափ Հայ Ազգն ապրի ոեւէ չափով ու կերպով, իրենց ոգիով պէտք են վառել հայերը, խանդավառել եւ առաջնորդել:

Վարդանանց պատերազմը պատմական պարզ յիշատակ մը պէտք է մնայ Հայոց Պատմութեան մէջ—որովհետեւ այդ պատերազմին բոլոր պարծանքը իրենցն է միայն—, եթէ իր ոգիով պիտի չոգեւորէ մեզ:

ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ՏԵՂԸ

ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ պատերազմին տեղւոյն անունը կապուած է Աւարայր կամ Աւերայր դաշտին հետ :

Կա'ն նաեւ Տղմուտ գետ, Շաւարշան դաշտ եւ Արտազ Գաւառ անունները, որոնք նոյնպէս կապուած են Վարդանանց Պատերազմին տեղագրութեան հետ :

Բայց խնդիրը սա' է. — Հայաստանի աշխարհագրական քարտէսին վրայ ո՞ւր պէտք է փնտռել այդ տեղերը :

Մ. Խորենացին է, որ առաջին տեղեկութիւնը կ'ընձեռէ մեզ Շաւարշանի եւ Արտազի մասին :

Ըստ Խորենացւոյն՝ Շաւարշան կամ Շաւարշական Գաւառը կ'իյնայ Մասիս լեռան հարաւային ափերէն կողմը (ի հարաւայ յարեւելից կուսէ Մասեաց) :

Այս Շաւարշան Գաւառը, յետոյ կը կոչուի Արտազ Գաւառ այն դաղութին պատճառաւ, որ բերուեցաւ Ալանաց Արտազ աշխարհէն, եւ Արտաշէս թագաւորի հրամանաւ զետեղուեցաւ Շաւարշան Գաւառին մէջ : Այս դաղութը, ի յիշատակ իր բընաշխարհին, Արտազ կոչեց իր այս նոր դաղթաւայրը (Մ. Խոր. Բ. Ժբ. : — Հմմտ. Բ. լդ) :

Շաւարշան շատ նշանաւոր է Վարդանանց Պատերազմէն յառաջ ալ : Հո'ն էր Հայ թագաւորաց ամառանոցն եւ բանակետը : Հո'ն է որ Ս. Թադէոս Առաքեալ հանդիպեցաւ Սանատրուկ թագաւորին, եւ

քրիստոնէացուց Հայոց Օրիորդն զՍանդուխտ, որուն հետեւանքով նահատակուեցան երկուքն ալ հոն, եւ յետոյ, ի յիշատակ այս նահատակութեան, շինուեցաւ Ս. Թադէոսի Վանքը, Մակուայ հիւսիսային կողմը, ծործորի մը մէջ, գետեզերքը :

«Եւ անդ ասէն զյղութիւն մօր Սրբոյ ու Մեծի Լուսաւորչին» (Մ. Խոր. Բ. հգ) :

Ըստ Փարպեցւոյ՝ Աւարայր Գիւղ մըն է Արտազ Գաւառին մէջ, եւ այդ գիւղին մօտ՝ Տղմուտ դաշտին մէջ, «չըջափակ տեղ» մըն էր, զոր ընտրեցին պարսիկ զօրավարներ «յաղագս երկիւղի զօրացն Հայոց», եւ հո'ն զբին իրենց բանակը : (Ղ. Փրպ. էջ 226) :

Եղիշէ անխտիր կը գործածէ Դաշուն Արտազու եւ Դաշուն Աւարայրի բացատրութիւնները «առ փըն Տղմուտ գետոյն» (Եղիշէ էջ 77, 147, 90) :

Տղմուտ յայտնապէս գետի անուն է, եւ Փարպեցին՝ երբ կ'ըսէ Տղմուտ դաշտ, ըսել կ'ուզէ Տղմուտի դաշտ, այսինքն՝ այն դաշտը, որու մէջէն կ'անցնի Տղմուտ գետը :

Վերջին պատմագիրներու համաձայն, Արտազ՝ Մակու է. իսկ Մակու, ըստ Ալիշանի, կ'իյնայ արդի Պարսիկ Հայաստանի հիւսիսային ծայրը, այսինքն Պայազիտի (արեւմուտքէն), Մասիս լեռան (հարաւէն) եւ Երասխ գետին (արեւելքէն) մէջ տեղ գտնուած երկիրը մինչեւ Պալք գետ :

Դարձեալ ըստ Ալիշանի, Շաւարշական կամ Աւարայր դաշտը կ'իյնայ Մակուայ արեւելեան հիւսիսային (պիտի ըլլար՝ հարաւային) կողմը, Տղմուտ գետին եզերքը, եւ կը հաւանի թէ Տղմուտ գետն է

Հիմակուան Աք-Չայ վտակը, որ կը խառնուի Երասխ գետին. հոն է նաեւ Աք-Չայ լճակը:

Ալիշան այս ճշգրտումներն ընելով հանդերձ, կ'ըսէ. — «Այլ աւաղ, զի ոչ ոք ցարդ հետախուզեաց եւ ետ ծանօթս ճշգրիտս զցանկալի վայրացն, յորում կրօնք եւ հայրենիք միաբանեալ գործս սըլխալիս կատարեցին յաւուրսն անդ հարստութեան Հայոց» (Տեղագիր Հայոց Մեծաց, էջ 56):

Իսկ Միքայէլ Փորթուգալ, քննելով Պարսկաստանէն Հայաստան բերող ճամբաները, կ'ըսէ.

Երկու ճամբայ միայն կայ Պարսկաստանէն Այրարատ: Եւ ասոնց ամէնէն հարթն ու կարճն է Երասխ գետին արեւելեան ափունքը. իսկ միւսն է Բագրեւանդի կամ Պայազիտի ճամբան, կրկին լեռնադօտիներու մէջ, եւ այն ճամբէն է որ կարաւաններ կ'երթնեկեն մինչև ցայժմ Դավրէժէն իջգրում:

Արդ, զիտել կուտայ, այս երկու ճամբաներէն ո՛ր մէկն ալ ընտրէ Դավրէժի եւ Խոյի վրայէն եկող բանակ մը, անսպասուած պիտի անցնի Արտաղու դաշտին մէջէն կամ քովէն:

Այս գիտողութիւնը հիմնուած է սա՛ իրողութեան վրայ, որ Պարսիկ բանակին կեդրոնավայրն է Հեր եւ Զարեւանդ դաւառը, որ միշտ բանուկ ճամբան եղած է Պարսկաստանէն Հայաստան, եւ Պարսիկք միշտ այս գիծէն յարձակած են Հայաստանի վրայ պատերազմներու ատեն:

Հեր կը համապատասխանէ Հիմակուան Խոյ դաւառին, իսկ Զարեւանդ՝ Սալմաստ կամ Տիլման դաւառին, երկուքն ալ կից Ուրմիոյ ծովուն (Տեղագիր Հայոց Մեծաց էջ 57):

«Ուստի յԱրտաղ պէտք էին դիմաւորել Հայք զՊարսիկս եթէ կ'ուզէին արգիլել նոցա Հայաստան մտնելը, ինչպէս եւ յԱրտաղ դիմելու են Պարսիկք եթէ հարկ ըլլայ պաշտպանել զԱտրպատական ընդդէմ Թշնամոյ մը, որ թէ ի Բագրեւանդայ եւ թէ յԵրասխայ դաշտէն կրնայ անդ հասանել:

«Աւարայրի պատերազմէն 1063 տարի ետքը, այս է 22 Օգոստոս 1514ին, Եսփուզ Սուլթան Սէլիմ՝ Շահ Իսմաիլի բանակները նոյն տեղերը խորտակեց, քանզի Զալտըրանի դաշտը նոյն ինքն Շաւարշականն է: Սէլիմ Բագրեւանդայ եւ Մակուայ ճամբով կուգար, Իսմաիլ ալ Խոյի (Միք. Փորթ. Երկր. էջ 341-42 ծնթ.):

Միքայէլ Փորթուգալ, կ'եզրակացնէ, թէ «պատերազմին վայր Մեծ դաշտ մի է ընդ մէջ Արտաղ եւ Հեր եւ Զարեւանդ դաւառաց», թէ այդ դաշտը Արտաղու կից կամ անոր մասն ըլլալուն համար, կ'ըսուի Արտաղու դաշտ: Դաշտիս մէջ գետ մը պիտի ըլլայ՝ Տղմուտ, որոյ մէկ կողմը Հայք՝ միւս կողմը Պարսիկք բռնեցին: Գետը դժուարութիւններ կը մատուցանէ Պարսից բայց Հայք աւելի հմուտ վայրացն դիւրաւ կ'անցնին: Տղմուտին ոտոգած մասին կամ գոնեա սորա հարաւային ափանց՝ Փարպեցին «Տղմուտ դաշտ» կ'ըսէ. իսկ Եղիշէ կ'անուանէ «դաշտ Աւարայրի». վասն զի Աւարայր, ըստ Փարպեցու, գիւղ մի էր, եւ այդ գիւղի մօտ բանակեցան Պարսիկք՝ ի շրջափակ տեղի Տղմուտ դաշտի: Դաշտին եզերքը (այս է ըստ աշխարհագրական քարտիսից՝ արեւմտեան և հիւսիսային կողմերը) կը գտնուին «Լեռնադաշտք եւ ամուրք ձորոց»:

Եւ յետոյ, հետեւելով Պ. Գալուստ Շիրմազանեանի տեղագրութեան եւ տեղեկագրութեան (ԱՐԱՐԱՏ ամսագիր էջմիածնի, 1872, նոյեմբեր եւ Դեկտեմբեր) սա՛ Քաղուածը կուտայ.

— «Յարեւելս Մասեաց եւ ի հիւսիսոյ Մակուայ գետոյ, կայ արդարեւ տափարակ տեղի մը, զոր հարթ է նախնեաց Գերատոյ դաշտն համարել, եւ որ շարունակութիւն մի է Շարուրայ դաշտին, յորմէ կը բաժանի Երասխաւ: Բայց ըստ քննութեանց Պ. Շիրմազանեանէ այդ Գերատոյ կամ Մակուայ դաշտը չէ Աւարայրինը, ըստ որում չէ շրջափակ ու անյարմար է պատերազմի:

Մակուայ գետն անցնելէ ետքը, դէպ ի հարաւ երթալով, կը հասնիս, ասէ, երկրորդ դաշտի մը, որ գլխաւոր գիւղին անուամբը մարթ է կոչել զնա Քարաչեաղին: Այդ երկրորդ դաշտն ալ կը խառնուի երրորդի մը հետ, զոր այժմ Չորսի դաշտ կը կոչեն, եւ որ կը զատուի յերկրորդէն՝ միայն Ագսու գետով:

«Ըստ Թաղէի վանականաց՝ այդ Ագսուն է Տըղմուտ գետը, եւ լեռներով շրջափակ Չորսը՝ Աւարայրի դաշտը:

«Ուստի Պարսիկը Ագսու եւ խոյ գետոց մէջ տեղը՝ Չորսի դաշտին մէջ, իսկ Վարդանանք նոյն դաշտին Ագսույի հիւսիսակողմը գտնուող Քարաչեաղինի մասին մէջ բանակած ըլլալու են:

«Վանականք ի հնուց հետէ սովորութիւն ունին, Քարաչեաղինը անցնելէ ետքը Վարդանանք շարականը երգելու:

«Մեր ճանապարհորդը Չորսի դաշտին հողը կաւային եւ կարգէ դուրս տղմուտ տեսեր էր, եւ ամենայն կերպով յարմար բանակ մը պատրաստելու:

«Յարեւելս Չորսի դաշտին է աւանն Մառական. այս կողմերս նշանաւոր է այժեմի պորտին արտադրած մուշկը կամ քարացեալ արիւնը, որ դեղի համար սուղ կը վաճառի: Ռամկական աւանդութիւն մը կ'ըսէ, թէ այդ մուշկը Վարդանանց Պատերազմէն յառաջ չէր ըլլար, եւ թէ այժեմունք այդ սրբազան տեղեաց վրայ երեք օր արածուելէ ետքը կը սկսին արտադրել զայն:

«Պայազիտի, Մակուայ եւ սոցա գեղերուն Հայք՝ տարին մի տնդամ սաստիկ պահք կը պահեն սուրբ Վարդանայ համար Հոկտեմբերի վերջերը:

.....«Ի հարաւոյ Ս. Թաղէի վանաց Պ. Շիրմազանեան տեսեր էր Շաւարշան քաղաքին աւերակները» (Միֆ. Փոքր. Անդ, էջ 342-43 ծնթ.):

ԹԱՆԿԱԳԻՆ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՄԸ

ՇՀԹ — 1130

ԵՂԻՇԷԻ Վարդանանց Պատմութեան ամէնէն հին ձեռագիրներէն մէկը, որ գրուած է 1174ին, կը գտնուի Ս. Էջմիածնի Մատենադարանին մէջ: Իսկ այս քանկագին Յիշատակարանը ա՛յն Ձեռագրին է, որ գրուած է 1130ին, Այնթապի մօտ, Տլաւի Ս. Պօղոս վանքին մէջ, Ս. ՎԱՐԴԱՆ Եկեղեցւոյ հովանոյն տակ, Սամուէլ Եպիսկոպոսի Առաջնորդութեան ատեն, գրիչ ՅԱԿՈՒՐՈՍԻ ձեռքով: Այդ չքնաղ Ձեռագիրը, Պիքլիսի Ամրտօլ վանքին սեփականութիւնն էր, եւ ես 1900ի Մայիս ամսուն մէջ քննած եմ զայն եւ ձեռքովս օրինակած եմ ատոր այս քանկագին Յիշատակարանը եւ հրատարակած իմ ԾՈՎ. անուն գրքոյկին մէջ (էջ 49):

— «Գրեցաւ յիշատակարանս Գալին Վարդանայ եւ Սրբոց Ընկերաց իւրոց եւ Սուրբ Գահանայից եւ Աշակերտաց նոցուն, եւ Նախարարացն Հայոց, որք նահատակութեամբ եւ հեղձմամբ արեան իւրեանց հերքեալ կործանեցին զգրադատական մոլորութիւնսն եւ եղեն վկայք Քրիստոսի Աստուծոյ, որոց աղաւթիւք եւ բարեխոսութեամբ ողորմեցի Քրիստոս Աստուած՝ ՀՕՐ ՍԱՄՈՒԷԼԻ, որ զընտրեալ աւրինակս շնորհաց եւ բազում սատար եղեւ զրոյս:

«Եւ ես անպիտան եւ վերջին ի զրջաց ՅԱԿՈՎԻՐՈՍ՝ մեծաւ փառազանաւք եւ սրտաջան աշխատութեամբ ըստ կարի իմոյ զրեցի եւ կատարեցի զսա ազնականութեամբ եւ շնորհաւք Սուրբ Հոգւոյն: Վասն որոյ աղաչեմ զամենեւեան, յիշեցիք զգծողս, որ բազում մեղաւք վիրաւորեալ եմ ի սատանայէ, եւ արտասուաւք պաղատիմ ամենեցուն, ողորմեցարուք ինձ բանիւ առ Աստուած, յիշելով զծնողս իմ եւ զեղբայրիկն իմ, որ սակաւ ժամանակաւ յառաջ ի մահ կոչեցաւ ի Տեառնէ, եւ բարեխառնութեամբ այս Սրբոյս եւ ամենայն Սրբոց ողորմեցի Քրիստոս Աստուած մեզ եւ ամենեցուն առ հասարակ ի դալստեան իւրում. Ամէն:

«Ի Թուականն Հայոց ՇՀԹ, ի բռնակալութիւնն Փռնեզաց Կոմսին Զաւային: Բայց զրեցաւ ի Գաւառս ՏԼՈՒՔԻ Կոչեցեալ, ի Վանքս ՊԱԻՂՈՍԻ, ընդ հովանեաւ ՍՈՒՐԲ ԶԱԻՐԱՎԱՐԻՍ եւ յԱռաջնորդութեանն Սուրբ Հաւրն ՍԱՄՈՒԷԼԻ»:

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Մ. ԽՈՐ. — Մովսէսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց. տպ. 1881, Վենետիկ. ի Վանս Մխիթարեանց:

Փ. ԲՈՒԶ. — Փաւստոսի Բուզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց, ի Զորս Դպրութիւնս. Երրորդ Տպագրութիւն, 1914. Վենետիկ, ի Տպարանի Սրբոյն Ղազարու:

Ղ. ՓԱՐՊ. — Ղազարայ Փարսեցւոյ Պատմութիւն Հայոց եւ Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, Երրորդ Տպագրութիւն. 1891. Վենետիկ. ի Վանս Սրբոյն Ղազարու:

ԵՂԻՇԷ — Սրբոյ Հօրն Մերոյ Եղիշէի Վարդապետի Մատենադրութիւնը, ըստ ընտրելագոյն ընթերցումաց զրչադրաց. տպ. 1859, Վենետիկ. ի Տպարանի Սրբոյն Ղազարու:

ԿՈՐԻԻՆ — Կորին, Պատմութիւն Վարուց եւ մահուան Սրբոյն Մեսրոպայ Վարդապետի Մերոյ Թարգմանչի. տպ. 1894, Վենետիկ, Սուրբ Ղազար:

ԶԱՄԶԵԱՆ — Պատմութիւն Հայոց, ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցամն Տեառն, 1874. յերիս հատորս, ի Հայք Միքայէլ Վդպէ. Զմմչեանց, եւն. տպ. 1784-86. Վենետիկ. ի Տպարանի Յովհաննու Փիացեանց:

ՏԵՂԱԳԻՐ — Տեղադիր Հայոց Մեծաց, Հ. Ղ. Վ. Ալիշանեանի, տպ. Վենետիկ, 1855, ի Ս. Ղազար:

ՅՈՒՇԻԿՔ — Հայրենեաց Հայոց ի Հ. Ղեւոնդ Մ. Ալիշան. Հատոր Ա. տպ. 1869. ի Ս. Ղազար Վենետիկ:

ԵՂԻՇԷ, ԲՅՈՒՆ. Ուսմ. — Եղիշէ, Բնական Ուսումնասիրութիւն, զրեց Բաբգէն Ծ. Վ. Կիւլէսէրեան ի Դպրեմանուց. տպ. 1909, Վիեննա, Մխիթարեան Տպարան:

ՄԻՔ. ՓՈՐԹ. — Եղիշէի Վարդապետի վասն Վարդանայ եւ Հայոց Պատերազմին եւ Բնեղատութիւնը Միքայէլ Փաշայի Փորթուզալ. տպ. 1903. Վենետիկ, ի Տպարանի Սուրբ Ղազարու:

ԱՆԴՐԻԿ. — Հ. Ն. Անդրիկեան. Բիւզանդիոնի Մամիկոնեան-
ները. տպ. 1904. Վենետիկ, Սուրբ Ղազար:

Կիդդըն — The History of the Decline and Fall of the Roman
Empire, by EDWARD GIBBON, Esq. with notes,
by the Rev. H. H. Milman, a new edition. in
five volumes. Philadelphia: Porter & Coates,
1880.

ՄՈՄՍԷՆ — The History of Rome, by THEODOR MOMMSEN, trans-
lated by William P. Dickson, D. D., The
Popular Edition, (in four volumes). London,
Richard Bentley & Son. 1881.

ԲԱԲԳԷՆ ՍՐԲԱԶԱՆԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

Ա.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- 1.— ԿԻԼԻԿԻԱ, Տպ. Թիֆլիս, 1896: էջ 40:
- 2.— ԾՈՎՔ, ՏԼՈՒՔ, ՀՌՈՄԿԼԱՅ, Տպ. Վիեննա. 1904: էջ 127:
- 3.— ԿՈԼՈՏ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՊԱՏՐԻԱՐԺ, Տպ. Վիեննա. 1904:
էջ 235:
- 4.— ԵՂԻՇԷ. ՔՆՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ, Պատկուած
Յովսէփ-Իզմիրեանց մրցանակով. Տպ. Վիեննա. 1903:
էջ 464:
- 5.— ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ՄԷՋ,
Տպ. Կ. Պոլիս. 1912: էջ 118:
- 6.— ՔԱՋՆ-ՎԱՐԴԱՆ, Կենսագրութիւն Հայոց Մեծ Սպարապետ
ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆԻ, Պոմ. Վարդանանց Պատե-
րագիւն եւ Ուսումնասիրութիւնք. Տպ. Պոստոն. 1920:
էջ 176:

Բ.

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐ

- 7.— ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ՏՕՆԱՅՈՅՑԸ, Տպ. Կ. Պոլիս. 1901: էջ 86:
- 8.— ՄԻՒՆԱՃԱԹ. Աղօթագիրք մը յատկապէս պատրաստուած
բուրբերէն խօսող Հայոց համար: Գ. քդ տպ. Կ. Պո-
լիս: էջ 327:
- 9.— ՔԱՐՈՋՆԵՐ, Ա. Հատոր, տպ. Կ. Պոլիս, 1904: էջ 403:

Գ.

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՔ

- 10.— ԼՈՅՍ, Շաբաբաքերք Եկեղեցագիտական. Տպ. Կ. Պոլիս,
Ա. Տարի, 1905. էջ 1260: Բ. Տարի, 1906, էջ 1248:

- 11.- ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ Պատման Գրիգոր Պատրիարքի, Յառա-
ջարան Էւ Բնագիր, Տպ. Փարիզ: Էջ 153:
- 12.- ԽՈՐԷՆ ՊԱՏՐԻԱՐԻՔԻ (Աշըխեան) գրած Ժամանակակից
Պատմութիւնը, իր Պատրիարքութենէ հրատարումէն
հտքը, Տպ. Կ. Պոլիս., որ դժբախտաբար այրեցաւ
բոլորովին Տէր Ներսէսեան Եղբարց Տպարանին հրդե-
հի ատեն, Էւ միայն օրինակ մը պրծաւ:

Դ.

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԼԻ

- ՄԱՅՐ ՅՈՒՑԱԿ Կ. Պոլսի Ազգային Մատենադարանի 300-ի
մօտ հայերէն ձեռագիրներուն:
- ՄԱՅՐ ՅՈՒՑԱԿ Անկիւրիոյ Կարմիր վանքի 300-է աւելի հա-
յերէն ձեռագիրներուն:
- ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՆԿԻՒՐԻՈՅ:
- ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՅԻ, Դասեր Աւետարանէն:
- ՕՐՄԱՆԵԱՆ ՍՐԲԱԶԱՆ, Կենսագրական վերլուծումներ:

10n.

3204

2013

